

הלאומיות
בונים מדינה במזרח התיכון
צפריר גולדברג

משרד החינוך

ספר לימוד לחטיבה העליונה

מרכז זלמן שזר ירושלים

מדריך למורה

צפריר גולדברג

הלאומיות
בונים מדינה במזרח התיכון

ספר לימוד לחטיבה העליונה

מדריך למורה

משרד החינוך

אישור מס' 4215

אושר בתאריך: 26.07.2009

מרכז זלמן שזר
ירושלים

Nationalism II

Building a State in the Middle East

Teachers' Guide

ריכוז הפרויקט: דבורה קליין
עריכה דידיקטית: ד"ר צפריר גולדברג
עריכה לשונית: עירית לאופר
מביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

ועידת התביעות

Conference on Jewish Material Claims Against Germany, Inc.

מסת"ב 978-965-227-260-7 ISBN

מספר קטלוגי 185-583 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2009

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

ירושלים

ספר זה יוצא לאור
לזכרה של
לאה רוצ'קינד קבאקוף ז"ל
בסיוע
קרן מורשה
Legacy Heritage Fund Ltd.
of New York & Jerusalem

לאה רוצ'קינד קבאקוף ז"ל הייתה אישה אצילת נפש, משכילה, נדיבה וציונית. היא הגרה לארצות הברית עם בעלה הרשל קבאקוף כדי להימלט מרדיפות היהודים בברית המועצות. בני הזוג זכו לשלווה אבל עבדו קשה לפרנסתם, הוא כנגר והיא כבעלת דוכן למכירת פירות. משפחת קבאקוף עזרה לנצרכים, ובחגים שלחה גברת קבאקוף חבילות אוכל למשפחות נזקקות בעילום שם. כמו כן דאגה תמיד לזקני הקהילה וסעדה אותם בחוליים. בין לבין הייתה רעיה מסורה, אם גאה וסבתא אהובה.

לפני פטירתה, בשנת 1960, לא יכלה לדעת כי חנות הבגדים שפתחו בתה בלה וחתנה הארי ווקסנר עם ילדיהם תהפוך במהרה לתאגיד מסחרי בינלאומי. בעקבות הצלחתם הכלכלית הקימו בני המשפחה קרנות סיוע התרומות לפרויקטים במדינת ישראל, למטרות ציוניות ולקידום התרבות, המדעי, הרפואי והחינוכי של יהודים ברחבי העולם. אחת הקרנות, "Legacy Heritage Fund of New York & Jerusalem", תרמה לפרסום ספר זה, המנציח את זכרה של לאה קבאקוף, שחינוכו של הדור הצעיר היה כה קרוב ללבה.

תוכן העניינים

7

מבוא

שער ראשון – התפתחותו של בית לאומי יהודי בארץ ישראל

יחידה א: בניין הבית הלאומי תחת המנדט הבריטי 1920–1945

- פרק 1. התפתחות היישוב היהודי מסוף מלחמת העולם הראשונה עד
סוף מלחמת העולם השנייה

17

יחידה ב: המאבק להקמת מדינה יהודית 1945–1947

- פרק 2. מדיניות בריטניה בארץ ישראל
- פרק 3. המאבק הבינלאומי בשאלת העקורים וארץ ישראל
- פרק 4. המאבק הציוני על העלייה וההתיישבות
- פרק 5 – המאבק הציוני הצבאי
- פרק 6. האו"ם מכריע בשאלת ארץ ישראל

23

26

30

34

36

יחידה ג: מלחמת העצמאות והקמת המדינה

- פרק 7. "המלחמה הפנימית" – השלב הראשון במלחמה
- פרק 8. הכרזת המדינה
- פרק 9. "המלחמה הבינלאומית" – השלב השני במלחמה

41

44

48

שער שני – מדינת ישראל במזרח התיכון

יחידה ד: עיצוב המזרח התיכון וצפון אפריקה

- פרק 10. תהליך ה"דה־קולוניזציה" במזרח התיכון ובארצות צפון אפריקה
- פרק 11. מגמות האחדות והפיצול בעולם הערבי

55

58

- 61 פרק 12. מצרים בתקופתו של נאצר
65 פרק 13. ממלכת ירדן בשנים 1946–1970
68 פרק 14. היהודים עוזבים את ארצות האיסלאם

יחידה ה: יחסי ישראל והעולם הערבי בשנים 1949–1994: בין מלחמה לשלום

- 72 פרק 15. מדיניות החוץ של ישראל 1949–1994
76 פרק 16. מדיניות הביטחון של ישראל בשנים 1949–1956
79 פרק 17. מלחמת סיני
82 פרק 18. מלחמת ששת הימים
85 פרק 19. מלחמת יום הכיפורים
87 פרק 20. הסכם שלום בין ישראל למצרים
90 פרק 21. בין מלחמה לשלום, 1982–1994

שער שלישי – החברה הישראלית

יחידה ו: העלייה הגדולה וקליטתה

- 94 פרק 22. העלייה הגדולה 1948–1964
96 פרק 23. אתגר הקליטה
101 פרק 24. העלייה לארץ משנות ה־70 עד סוף המאה ה־20

יחידה ז: החברה הישראלית והתפוצות

- 105 פרק 25. זיכרון השואה במדינת ישראל
107 פרק 26. ישראל והתפוצות

מבוא

ספר הלימוד ותוכנית הלימודים

תוכנית הלימודים החדשה מבוססת על הגישה הנושאת, המתמקדת בתופעות ובתהליכים מרכזיים כמסגרת ללימוד המקרים הספציפיים והאירועים הכרונולוגיים. הגישה הנושאת מאפשרת העמקה תיאורטית ומחשבתית, שכן היא מזמינה דיון החורג מעבר לפרטים ואינו מעמיד את זכירת העובדות כיעד בפני עצמו. בהמשך לחלק א, גם ספר הלימוד "בונים מדינה במזרח התיכון" מציב במרכז התיאור ההיסטורי את תופעת הלאומיות ואת ביטוייה בצמיחת התנועות הלאומיות ובהיווצרות מדינות הלאום. נושא זה מתבטא בהיווצרות מדינת ישראל ומדינות ערב במזרח התיכון החל משנות ה־20 של המאה ה־20. בתקופה הזאת קיימות כמה מגמות בינלאומיות ותופעות תרבותיות בולטות אחרות, כגון הקולוניאליזם וסיומו, המלחמה הקרה, או התפתחות התקשורת והטכנולוגיה. עם זאת, הן נלמדות כרקע ולא כמוקד. הלאומיות משמשת עיקרון מארגן וציר מקשר להבנת מגוון התהליכים הנוגעים להיווצרות המדינות באזור ולתהליכי התקרבות או עימות ביניהן.

במסגרת התנועות הלאומיות צומחות אידיאולוגיות לאומיות המנחות יחסים בין מדינות או את התייחסות המדינה אל תרבותה ואזרחיה. בכדי להבינן נעזרנו בהגדרות ובדפוסים, אך יש לראות אותם כהפשטה וכצמצום של מציאות ושל תפיסות דינמיות. יתרונם של אמצעים כאלה הוא באפשרות לערוך באמצעותם השוואות בין מדינות או בין שלבים שונים במדינה או בתנועה, ועל ידי כך לחדד מודעות לשינוי, על הרב גוניות, הניגודיות ואף הסתירות הפנימיות המאפיינות את המדינות הנסקרות. מכאן נובע הדגש על הבניית עיקרון ודוגמה ככלי עבודה בשימוש בספר הלימוד.

מבט על והעמקה

כתשתית לאפיון הדפוסים ולהתוויית המגמות הכלליות נכתבו כמה פרקים שבהם ניתן מבט על על התופעה הנידונה בספר. כאן גם מרוכזות ומוסברות ההגדרות והתבניות לגבי נושאים כמו דה קולוניזציה, מדיניות חוץ ומדיניות ביטחון.

בפרקים האלה גם יינתן מקום לדיונים עקרוניים ותיאורטיים בשאלות כמו מלאכותיות מערבית או אותנטיות מקומית בהיווצרות מדינות הלאום במזרח התיכון. במקביל, לשם יישום ההגדרות והדגמתן באירועים קונקרטיים, מוגשים פרקי ההעמקה. בפרקים האלה, למשל, מוצג בהעמקה תהליך היווצרותה של מדינה יחידה או של הכרעה במדיניות הביטחון. כאן מופיעים פרטים עובדתיים רבים ותיאור נרטיבי של התהליך. הקשר בין פרקי מבט העל לפרקי ההעמקה הוא לעתים קרובות קשר של עיקרון ודוגמה.

עיקרון ודוגמה

לאורך כל הספר ניתנות הגדרות למאפיינים שונים של התפיסות המובילות את התפתחות המדיניות של ישראל או של שכנותיה. תפיסות אלו מתקשרות גם לאפיון של דפוסי עיצוב פנימי, שיתוף פעולה או עימות שהתרחשו בין המדינות. המאפיינים, התפיסות ודפוסי הפעולה האלה הם מעין ניסוח של עקרונות כלליים המסייעים לארגן את החומר המובא בהמשך ולנתחו. האירועים במדינות השונות הם דוגמאות ומקרים ליישומם של העקרונות האלה. התלמידים אמורים ללמוד ולהבין את הפרקים המתארים את ההתפתחויות הקונקרטיות באמצעות העקרונות וההבחנות שרכשו. כך, למשל, לאחר שהובהרה משמעות המושג "פן ערביות", ניתן לזהות את יישומו ותפקידו במדיניות החוץ של מצרים. זיהוי התפיסה הזאת עשוי לסייע גם להבנת ההיגיון הפנימי המקשר בין פעולות שונות וסותרות לכאורה של מנהיג או מדינה.

השימוש בעיקרון ובדוגמה הוא בין היסודות המניחים את הבסיס להוראה דיפרנציאלית (לפי רמות) של התכנים בספר. על כך – בהמשך.

כמה מילות אזהרה: בכיתות בכל הרמות חשוב מאוד שהמורה יימנע מבלבול היוצרות לגבי היחס בין האירועים ההיסטוריים ובין העקרונות וההגדרות המובאים בספר מפי היסטוריונים וחוקרי מדע המדינה. ההגדרות וההבחנות שניסחו כותבי ההיסטוריה אינן מקדימות את האירועים, וההיסטוריה אינה מתפתחת כדי להגשים עיקרון או להדגימו. יש לזכור כי כל אירוע היסטורי הוא מקרה חד־פעמי שאינו כפוף לחוק ואינו מבטא עיקרון קבוע. תנועות לאומיות ומנהיגיהן אכן חתרו להגשים עקרונות מוצהרים וניסחו תפיסות ומניפסטים; לעתים תנועות לאומיות אף אימצו עקרונות של תנועות לאומיות אחרות או למדו מהן. עם זאת, אפילו במקרה הזה, לא תמיד האשים שעיצבו את האירועים היו ערים לכך שהם פועלים באופן המבטא תפיסה מסוימת, בוודאי לא את התפיסה כפי שנוסחה על־ידי היסטוריונים בסוף המאה ה־20.

מבנה פרקי המדריך למורה

מוקדים

בתחילת כל פרק מצוינים מוקדי התוכן שלו. אלה הם בדרך-כלל הסוגיות ומושגי-העל שהכרחי להתייחס אליהם. עם זאת, יש לשים לב כי מוקד תוכן יכול לכלול כמה תת-נושאים שראוי להתייחס אליהם, כמו מכלול גורמים או כמה מאפיינים שונים של תופעה. לרוב תהיה התייחסות לכך בהצעות הדידקטיות, אך על המורה לקבוע בעצמו את מידת ההרחבה שהוא מעוניין לתת לפרטים ולתת-הנושאים האלה.

הצעות דידיקטיות

מטרתן של ההצעות הדידיקטיות היא להציג דרכי התמודדות עם מוקדי התוכן. לעתים מועלות בהן דרכים להדגשת ייחודה או חדשנותה של תופעה היסטורית נידונה או להבנת שינוי. ההדגשות האלה נדרשות משום שלעתים קרובות הספר מציג את היווצרותם של תופעות ומצבים שהיום נתפסים כמובנים מאליהם או תמידיים. מעבר לכך, מוצעות דרכים לארגון החומר באמצעות עזרים גרפיים, כמו טבלאות, ובאמצעות שאלות מרכזיות. בהתאם למבנה הספר, המאורגן בגישה של עיקרון ודוגמאות, מוזכרת לרוב הגדרה של מושג או תופעה שהאירועים הקונקרטיים הם הדוגמה לה. כמו כן מוצעים כמה סוגים של שאלות: שאלות מוקד – שסביבן ניתן לארגן את רוב החומר או לנהל דיון בשאלה כמו: האם המדינה היא כוח מאחד או מפלג; שאלות דריכה – שמטרתן לעורר סקרנות, לרוב באמצעות הנגדה בין פריטי מידע, או בין ציפיות התלמיד ובין מהלך האירועים ההיסטוריים; ושאלות מנחות – שמטרתן להדריך את איסוף החומר בדרך לעיסוק במוקד התוכן.

במקרים של כיסוי חומר נרחב מכמה מדינות מדגימות, או תופעה בעלת מאפיינים רבים, יוצעו בהצעה הדידיקטית משימות קבוצתיות. אנו ממליצים על שיטת העבודה הזאת הן כאמצעי לחיזוק אמון התלמידים ביכולתם ליצור ידע בכיתה והן כדרך לחסוך בזמן. עם זאת, חיוני כי במקרה של עבודה קבוצתית התלמידים יצטרכו להגיש את המידע באופן שהכיתה כולה תוכל לעשות בו שימוש, כדי שאיסוף המידע לא יהפוך לטקס ריק.

ביבליוגרפיה

ההפניות לקריאה נוספת נועדו בעיקר למורה, אך במקרים שבהם מוזכרות יצירות בדימויות הן מהוות המלצה לקריאה גם לכיתה, כמובן תוך בחירת קטעים קצרים.

הכנת השיעור

בחירה בין פרקים – מבט־על והעמקה

כאמור, במקומות שונים מופיעים פרקי מבט־על המציגים הגדרות ושאלות מושגיות לגבי היווצרות מדינות במזרח התיכון (פרקים 2, 10–11, 15–16). גם בתיאור העלייה הגדולה מופיעים סעיפים כאלו (סעיף א' בפרק 23). אף כי לא ניתן לוותר על מבט־על ועל ניסוח עקרונות כלליים כבסיס ללמידה, ניתן בהחלט לצמצם את הוראתם או לבחור מבין הפרקים האלה באופן מושכל. ניתן לצמצם את הוראת הפרקים המקדימים בנושא הלאומיות ולהסתפק בהגדרת המאפיינים של תהליך הזה קולוניזציה, או את עיקרי תפיסת האחדות הפן־ערבית. אף כי ראוי ללמד את דפוסי ההתעצבות הלאומית והתפיסות הלאומיות בכל המדינות הנידונות בספר, ניתן בהחלט לבחור באחת מהן (למשל, מצרים) ולהעמיק בה, ואת האחרות ללמד באופן מגשר, בעיקר כדוגמאות נגד.

גם בהוראת המבוא בנושא היישוב ניתן להסתפק בשרטוט מתווה ראשוני תוך היכרות עם הכוחות הפועלים. את הפרטים החיוניים להבנת פרקי המאבק למדינה או המלחמה ניתן להשלים בכל פרק לפי צרכיו.

בסדר ההוראה ניתן ללכת על פי סדר הפרקים, או לחלופין לעבור מפרק 14 בנושא יהודי ארצות האסלאם ישירות לנושאי העלייה, ורק לאחר סיום נושא העלייה ועיצוב החברה בישראל לפנות למדיניות החוץ והביטחון.

עבודה בכיתות ברמות שונות

בפרקים השונים בספר משולבות הצעות לעבודה בכיתות חזקות ובכיתות בינוניות. ההבדל בין ההצעות האלה מתבסס על ההבחנה בין גישת הגילוי והדיון ובין גישת הוראה משקמת. בגישת הגילוי מוצגת שאלה מנחה פתוחה המסייעת לאיסוף מידע מן הפרק, ובעקבותיה נפתח דיון המוביל לקביעת עמדה ביחס לשאלה. בגישת ההוראה המשקמת מוגדרים מושג או תפיסה מרכזית העומדים בבסיס החומר הנלמד שיש להבהירם לתלמידים. השאלות המוצגות לאחר הבהרת העיקרון או התפיסה נועדו לסייע לתלמידים לזהות דוגמאות מתאימות.

המורה והתלמידים נעזרים בדוגמאות כדי לבחון את ההגדרה וליישמה. הבחירה בין שתי הגישות האלה אינה תלויה בהכרח רק בהבחנה בין שתי אוכלוסיות תלמידים, אלא גם במשאבי הזמן והידע העומדים לרשות המורה. ניתן בהחלט להשתמש בגישת הגילוי ולנהל דיון בכיתה בינונית כאשר יש די זמן לבניית רקע כללי להבנת סוגיה. לעתים קרובות כדאי לבחור ללמד בכיתה חזקה באמצעות הגדרת מושג והדגמתו – הן משיקולים של חיסכון בזמן והן כדי להקנות מושגי יסוד שישרתו את התלמידים בהמשך.

התאמה של עבודה על־פי עיקרון ודוגמה לרמות תלמידים וכיתה

הקישור בין עקרונות והגדרות מופשטים ובין דוגמאות קונקרטיות הוא כלי רב ערך, אך יש להשתמש בו באופן מושכל ונבדל בהתאם לרמת הכיתה. בכיתות חזקות מומלץ להשתמש בגישת הגילוי בשני שלבי תהליך הקישור בין דוגמה לעיקרון. בשלב הראשון – תלמידים חזקים עשויים להצליח בגילוי העיקרון העומד מאחורי כמה תופעות דומות וליהנות מניסוח מילולי שלו. לשם כך מומלץ לפתוח כגירוי לימודי בהצגת כמה דוגמאות ומהן להגיע לניסוח המכנים המשותפים להן, הרומזים על העיקרון. למשל, להציג כמה אירועים בין ישראל לשכנותיה, ובאמצעותם להגיע אל העיקרון של מערכת היחסים הבינ־אזורית. בשלב השני – בכיתה חזקה ניתן להטיל על התלמידים את המשימה של מיון דוגמאות והתאמתן להגדרה. בכיתות בינוניות מומלץ כי המורה ינסח את העיקרון וישאיר לתלמידים להתמודד בעיקר עם אתגר ההתאמה והקטלוג הנכון של דוגמה להגדרה.

בכיתות חלשות מומלץ לנקוט גישה הקרובה לשיטת ההוראה המשקמת. זאת ניתן לעשות באמצעות שימוש בעיקרון או בהגדרה המופשטת כבסיס להגדרה דידקטית המבטאת את מהותו המרכזית של החומר הנלמד. במקרה כזה המורה מגדיר מראש מהו המושג או התפיסה שבאמצעותם נלמדת הדוגמה הקונקרטית. התמודדות התלמידים תהיה, למשל, לאסוף מידע שבאמצעותו ניתן לנמק ולהוכיח כי האירועים במדינה מסוימת הם אכן ביטוי לתפיסה הפוליטית שהמורה הציג כמאפיינת את המדינה הזאת.

בכיתה ההטרוגנית שיטת העבודה האופטימלית תהיה לחלק את רמות העבודה בין התלמידים. לתלמידים החזקים יציג המורה שאלות הנוגעות לעצם זיהוי העיקרון וניסוחו. לתלמידים החלשים ניתן להציג שאלות הדורשות איסוף מידע המבהיר כי דוגמה שכבר אותרה תואמת לעיקרון שזיהו בכיתה.

סוגי שאלות

ניתן להבחין בין פתיחה בשאלת מוקד, המדריכה לרוב מהלך דידקטי שלם של יישום עיקרון, ובין שאלת דריכה, שנועדה לעורר סקרנות כגירוי ראשוני לתהליך של גילוי עיקרון או ניסוח תופעה. כך, למשל, שאלת מוקד לגבי מדיניות הקליטה של ישראל: "במה ביטאה תפישת כור ההיתוך דאגה לצורכי העולה ובמה ביטאה דאגה לצורכי המדינה או לאידיאולוגיה הציונית?". שאלת דריכה לאותו נושא יכולה להיות: "אם מדברים על כור ההיתוך למה התוצר לקוח רק מתרבות אחת?". מומלץ בכל שיעור לשלב סוגים שונים של שאלות כאלה ולהיעזר בשאלות המנחות לאיסוף מידע עובדתי. לדוגמה, בנושא מדיניות הביטחון של ישראל: "אילו פעולות של ישראל בשנות ה-50 נועדו לחזק את יכולת ההרתעה שלה?". עם זאת כדאי להשתמש בסוגי השאלות האלה גם כבסיס להתאמת השיעור לרמת הכיתה ולפנייה אישית לתלמיד. לכיתה חלשה מתאים יותר מהלך סדור היוצא משאלת מוקד, ולכיתה חזקה – מהלך גילוי. ניתן להפנות את השאלות גם לסוגי התלמידים השונים: שאלות דריכה לתלמידים חזקים ושאלות איסוף מידע לתלמידים חלשים.

התמודדות עם מקורות

עבודה עם מקור כתוב

אף כי בפרקים רבים המקורות מופיעים כהעשרה, אין לוותר לחלוטין על הקניית כישורי ניתוח מקור. מדובר בכלי העבודה הבסיסי של ההיסטוריון. מעבר לכך, בשני חלקי התוכנית מופיעים כמה מקורות שלימוד הוא חובה ויש לדעת לזהות היבטים אידיאולוגיים, פוליטיים ורטוריים שלהם. דוגמה לכך היא חיוניות הבנת ההקשר והמסרים הסמויים במסמכים. בניתוח מקור ראשוני יש כמובן להתמודד גם עם משימות הבנת הנקרא הסבוכות. מומלץ לשים לב לכך שבעיות יעלו באופן מיוחד דווקא בתעודות שנכתבו במקורן בעברית, שכן למילים רבות יכולה להיות משמעות שאינה דומה למשמעות בת זמננו. מעבר להבנת עיקרי התוכן יש להתייחס לשאלות המעניקות לקטע את הקשרו ההיסטורי ומשמעותו:

1. מיהו כותב הקטע, מהם תפקידיו וזהותו האידיאולוגית?
2. כיצד באות לידי ביטוי העמדות של כותב הקטע (הבחנה בין עובדות ודעות, זיהוי ביטויים טעונים)?
3. מהו מועד כתיבת הקטע – בתקופת האירועים המתוארים בו או מאוחר יותר?
4. אל מי מיועד הקטע?

5. מהי מטרת כתיבת הקטע (או אמירתו)?
6. באילו שיטות/אמצעים מנסה כותב הקטע לקדם את עמדותיו (בחירת עובדות וארגון, אמצעים רטוריים, כמו שפה בוטה או דיפלומטית)?

עבודה עם מקור חזותי

בספר ובקישורי ההעשרה ניתן למצוא מגוון מקורות חזותיים. שלושת הסוגים הבולטים של המקורות האלה הם המפות, הצילומים ויצירות האמנות החזותית (קריקטורות, ציורים ופסלים). אף כי הייצוג החזותי אינו נושא הנבדק בבחינת הבגרות, הוא משאב רב ערך להחייאת התקופה הנלמדת. כמו כן שימוש בערוץ לא מילולי עשוי להיות חיוני עבור רבים מן התלמידים.

עבודה עם מפה

השימוש במפה לצורכי הבנה היסטורית קשור תמיד לא רק למצב סטטי אלא גם לתהליך או לאירוע. לעתים התהליך מוצג על גבי מפה אחת באמצעות חצים או צבעים. אלה יכולים לתאר תנועה של צבאות ושל עמים, או התפשטות של תופעות, כמו תיעוש וידיעת קרוא וכתוב.

תהליכים ושינויים יכולים להתבהר גם באמצעות השוואת שתי מפות של אותו אזור בתקופות שונות.

בכל עבודה עם מפה יש לוודא כי התלמיד מבין את כותרת המפה. לאחר מכן יש לבחון מה הן יחידות השטח המתוארות במפה – מדינות, מחוזות, שטחי השפעה וכדומה. יש להבהיר את משמעותם של הסימנים הגרפיים השונים – צבעים, חצים או קווים, ובייחוד את האופן שבו הם מציינים שלבים שונים או תקופות שונות. בניית מפה מומלץ להקפיד על הבחנה בין שני שלבים:

א. זיהוי ההיבטים החזותיים-מוחשיים של התהליך (איסוף פרטי מידע מן המפה, למשל מפות ישראל מתקופות שונות).

ב. הסבר מילולי של התהליך או הסקת מסקנות מן הפרטים המנוסחת באופן מילולי (למשל, מסקנה כמו: תהליכי עלייה וקליטה השתנו).

עבודה עם צילום

על-פירוב משמש הצילום – בסיוע שאלות מנחות – להדגמת תופעה שתוארה בטקסט. אף כי הצילום הוא המקור הקרוב ביותר ל"אובייקטיביות" חשוב לתת את הדעת לכמה היבטים הדומים לניתוח המקור הכתוב. יש לבדוק מה הייתה

מטרת הצילום והאם ניתן לזהות בו מרכיבים מבוימים על-ידי הצלם כמו העמדה של הדמויות המצולמות. לעתים כדאי לציין חריגות מובהקות מן האובייקטיביות הצילומית כגון פוטו מונטז' ולנסות להבין את המניע להן; דוגמה מוכרת היא צילום המפגש של רבין, ערפאת והנשיא קארטר.

קריקטורה

הקריקטורה היא אחד מן המקורות החזותיים העשירים ביותר במידע. חשוב להבהיר כי הקריקטורה לעולם אינה מתארת מצב ועיקרה הוא הבעת דעה, על-פי רוב ביקורתית. מומלץ לבחון עם התלמידים את מעמדה של הקריקטורה כמעצבת של דעת הקהל וכמבטאת אותה.

כוחה של הקריקטורה כמעצבת דעת הקהל נובע מהיותה אחד מן המבעים הפופולריים ביותר, כאשר העיתונות הייתה כלי תקשורת ההמונים העיקרי, וחלק ניכר מן האוכלוסייה לא היה מסוגל לקריאה מעמיקה. עם זאת, מכיוון שכמעט כל העיתונים היו עסקים פרטיים למטרות רווח, היה על העורכים להתאים עצמם לתפיסות של קהל הקוראים. לפיכך אף כי הקריקטורה מבטאת רק את דעתו של היוצר היחיד, היא מייצגת בפועל את תפיסתו באשר לדעת קהל הקוראים. סביר להניח כי קריקטוריסט קבוע ופופולרי בעיתון רב תפוצה שומר על מקומו מכיוון שלדעת עורכיו הוא מבטא את דעת הקהל.

עבודה עם יצירת אמנות חזותית

בשימוש ביצירת אמנות (ציור, פסל, שיר) יש לציין כי זוהי במובהק יצירה של יחיד המבקש לעתים להפגין את ייחודו ולצאת נגד המוסכמות ודעת הקהל. היצירות המוצגות בספר נבחרו לרוב לא משום שנועדו לבטא את דעת הקהל, אלא משום שהפכו לפופולריות לאחר יצירתן, או משום שבעיני חוקרי התקופה הן מייצגות את רוח הזמן. לפיכך היצירה משמשת על-פירוב דוגמה לעיקרון או לתפיסה רעיונית המוזכרים בפרק, ולא דווקא לתיאור מצב הדברים כפי שהיו.

למידה לקראת הבנה ופיתוח מיומנויות חשיבה

תוכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה, שאליה מכוון ספר זה, כרוכה גם בשינוי בדרכי ההוראה וההערכה על-פי מדיניות "האופק הפדגוגי החדש". השינוי הזה יבוא לידי ביטוי גם בשינוי תכנים ומטלות, בבחינת הבגרות החל מקיץ תשס"ט. הכוונה היא בעיקר להוספת מטלות הבוחנות את הבנת התלמיד וכישורי החשיבה

שלו מעבר לזכירת החומר. מן הראוי לתכנן את שילוב המטלות האלה בכל שיעור, בייחוד במטלות הערכה ובמבחנים.

שימוש במקור היסטורי

בבחינת הבגרות במתכונת החדשה יושם דגש רב על השימוש במקורות היסטוריים כתובים וחזותיים, כבסיס לשאלות של הבנה ולהקניית מיומנויות חשיבה. המקורות הרבים המופיעים בספר מומלצים כבסיס להעשרה ולתרגול המיומנויות האלה. הדרך המומלצת להתמודדות היא העלאה הדרגתית של הקושי של השאלות והמטלות. בשלב הראשון יש לאמן את התלמיד לאסוף מידע מן המקורות. בראשית ההתנסות אף ניתן להדגיש מילות מפתח ולכתוב חלק מן התכנים בשפה עדכנית. המידע הזה ישמש דוגמה לתהליכים ולעקרונות שכבר הובהרו. מטלת ההבנה והחשיבה תתמקד בניסוח ובבנייה של קישור בין עיקרון לדוגמה מן המקור.

בשלב הבא ניתן להתמודד עם שאלות של מסר ודרכי העברתו במקור, בייחוד במקור החזותי. לבסוף, ברמת ההבנה הגבוהה יותר, מומלץ להתמודד עם יצירת הקשר, זיהוי מטרה והערכת אמינות. כל אלה הן מיומנויות הדורשות היסק וקישור, לעתים בין נושאים רחוקים יחסית, ולמעשה מדובר ביצירת ידע חדש. לדוגמה, בניתוח של פרוטוקול ועידת חרטום ניתן לפתוח את שלב איסוף המידע בשאלות: אילו מרכיבים בהצהרה הם ביטוי לאחדות הלאומית הערבית? או, היכן בהצהרה ניתן ביטוי לעקרון ההגדרה העצמית? שאלות המסר ודרכי העברתו יכולות להיות: מה מביטחה/מציעה ההצהרה? האם המסר הזה מודגש או מעומעם ובאילו דרכים? לבסוף, יצירת הקשר, זיהוי מטרה והערכת אמינות ניתן לעורר באמצעות קישור עובדות ופריטי מידע שונים לתוכן המרכזי. למשל, לשאל מדוע דווקא עכשיו מודגש מסר ההתנגדות למשא ומתן? האם מדינות ערב אכן מימשו את מחויבותן לפלסטינים בדרכים מעשיות ולא הצהרתיות?.

מחלוקת, דילמה והכרעה

המחלוקת ההיסטורית בין מחנות שונים בתוך תנועות או בתוך מדינות, וההתלבטויות של היחידים בסיטואציות היסטוריות, הן הזדמנויות בעלות ערך רב לפיתוח החשיבה ההיסטורית ולפיתוח חשיבה אתית ואמפתית. ההבנה שהיו קיימות תפיסות שונות שעל פיהן ניתן היה להכריע בין בררות מעשיות חיונית לראיית ההיסטוריה כתוצר של החלטות שהתקבלו על-ידי בני-אדם. ההבדל בין

מחלוקת לדילמה הוא זה שבין ויכוח בין קבוצות או אנשים ובין ויכוח המתנהל בנפשו של היחיד. יש משמעות רבה להבחנה הזאת, אך ניתן להצביע על קווי דמיון רבים בין מחלוקת לדילמה. קו הדמיון הראשון הוא שבשני המקרים יש לזהות את הערכים המנוגדים ואת ההכרעות המעשיות הנגזרות מהם. רמת היסוד לפיתוח החשיבה תהיה עריכת טיעוני הצד האחד אל מול טיעוני הצד השני. ניתן לבצע זאת גם באמצעות עבודה בטבלה. הרמה הבאה עשויה להיות נקיטת עמדה מנומקת: מדוע לדעתכם ראוי היה לנהוג על-פי הגישה של אחד המחנות או להכריע לצד אחד בדילמה. טענה מנומקת במקרה כזה תדרוש התייחסות גם לטיעון של הצד שכנגד ולשלילתו. הרמה הגבוהה ביותר מבחינת החשיבה ההיסטורית תהיה קישור בין העמדה בוויכוח ובין ההקשר של הצד בעל העמדה הזאת, כמו האינטרס הכלכלי, המניע הפוליטי או הצורך להתייחס לקהל יעד מסוים. לשם הוראת מחלוקות היסטוריות והיסטוריוגרפיות מופיעה בכל יחידה תיבת מחלוקת. במקורות המופיעים בה יש גם ציון מידע על אודות הכותבים, המאפשר לנתח את הסוגיה גם כמחלוקת בין יחידים בעלי הטיה ועמדה.

הסבר רב גורמים

האירוע ההיסטורי הוא לרוב תוצאה של גורמים רבים, שלעתים אף סותרים זה את זה. גם השפעות של אירוע מסוים יכולות להיות רבות וסותרות. כיום נהוג ללמד את התלמידים לתת הסבר לאירועים בשיטת "רשימת המכולת". כלומר, שינון של כמה גורמים כפרטים בדידים ושווי ערך. בפועל, רוב הגורמים המשפיעים על אירוע פועלים תוך היזון חוזר ואינטראקציה ביניהם. כמו כן, יש לזכור כי קיימת היררכיה בין הגורמים השונים: יש גורמים ארוכי טווח וגורמים מיידיים; יש גורמים שאפשרו את התרחשות האירוע או הגבירו את הסיכויים להיתכנותו, ויש גורמים שבלעדיהם האירוע לא היה מתרחש.

תרגולת מצויינת לשם כך תהיה העבודה עם תיבת מחלוקת המציעה הסברים שונים ליציאת הבריטים מארץ ישראל (סיום יחידה ב). התלמידים יצטרכו להציג את הגורמים השונים. לאחר מכן להראות איזה גורם נשען על גורם אחר או מוביל אליו. ולבסוף לנסות להכריע באופן מנומק מה הגורם המרכזי או המכריע שהוביל ליציאת הבריטים.

שער ראשון

התפתחות בית לאומי יהודי בארץ ישראל

יחידה א: בניין הבית הלאומי תחת המנדט
הבריטי 1920–1945

**פרק ראשון – התפתחות היישוב היהודי מסוף מלחמת העולם
הראשונה עד סוף מלחמת העולם השנייה**

קו מנחה

היישוב – מפריפריה יהודית זניחה ל"מדינה בדרך".

מטרות

- היכרות עם גלי העלייה ליישוב היהודי ועם הרבגוניות הפוליטית וההתיישבותית שיצרו בארץ.
- הבנת מבנה הקהילה הפוליטית ביישוב, תפקודה כ"מדינה בדרך" והמחלוקות בתוכה.
- הבנת מערך היחסים בין הבריטים, היהודים והערבים ואופן השתנותו.
- היכרות עם הארגונים המזוינים היהודיים, צמיחתם והיחסים ביניהם.

מוקדים

- עליות וגידול דמוגרפי, כלכלי והתיישבותי
- התפתחות קהילה פוליטית, פיצול ופרישה
- יחסים עם הבריטים והפלסטינים
- התפתחות צבאית ביטחונית ויחסי מותרות

הצעות דיסקטיות

פרק זה הוא ביסודו פרק גישור המציע את הרקע למאבק להקמת המדינה. מומלץ ללמד אותו בעזרת עזרים גרפיים כגון טבלאות ותרשימי זרימה. בכל אחד מהתחומים יש להדגיש תחילה ממדים של התעצמות ובניית "מדינה בדרך". אלו היסודות שאפשרו מאבק אפקטיבי אל מול הבריטים ולאחר מכן עמידה במלחמת העצמאות. בשלב שני יש להצביע על נקודות של פיצול ועימות פנימי או של חולשה ותלות חיצונית. מומלץ להזמין את התלמידים להעריך אילו משני ההיבטים של מצב היישוב (חולשה או עוצמה) משמעותי יותר. חשוב להדגיש גם את ההבדל בין נקודת המבט שלנו כיום לבין תחושות הכוח והחולשה של אנשי היישוב, העשויות להיראות לחלק מהתלמידים כבלתי מבוססות.

עליות וגידול דמוגרפי, כלכלי והתיישבות

בנושא זה מומלץ להדגיש בהוראה שני היבטים עיקריים. האחד, הגיוון החברתי והפוליטי באוכלוסיית העולים, ובעקבות זאת גם בצורות ההתיישבות והדפוסים הכלכליים שיצרו או אימצו. שאלה מנחה לנושא זה יכולה להיות: מהו הקשר בין מאפייני קבוצת עולים לבין צורת ההתיישבות שאליה פנו והמגזר הכלכלי שפיתחו? ניתן להציג זאת גם בטבלה שבאופן גס תחלק את התמונה הכלכלית התיישבותית בצורה הבאה:

מאפייני עולים	התיישבות	כלכלה
"חלוצים", צעירים חברי תנועות ציוניות	קיבוץ מושב	חקלאות שיתופית/ עבודה עצמית
סוציאליסטיות	"שיכוני פועלים"	קואופרטיבים בעיר הסתדרות העובדים הכללית וחברת העובדים
"בורגנים" משפחות ממעמד בינוני, תפיסות מרכז-ימין, בעלי מקצוע	מושבות ערים חדשות	חקלאות פרטית, על בסיס עבודה שכירה יהודית וערבית. מסחר, שירותים, תעשייה זעירה ומלאכה

ההיבט השני הדורש הדגשה הוא הניגוד בין החברה והמשק של היישוב היהודי לבין אלו של האוכלוסייה הפלסטינית. בהנגדה זו יש לגעת בקצרה כדי להבין מאוחר יותר את יחסי הכוחות בין שני הצדדים בעימות הגדול של מלחמת העצמאות. זוהי גם דרך מוצלחת להדגיש את הישגי היישוב היהודי והתפתחותו בתחומים אלו. מצד אחר, בהיבט זה מודגשת תלות היישוב בגורמי חוץ, במדיניות הפיתוח הבריטית, במימון התנועה הציונית וביחסי ייצוא-ייבוא עם מדינות אירופה.

שאלה המחברת יחד תחומים אלו יכולה להיות: מהם יתרונותיו של המשק היהודי על המשק הערבי בשטחי המנדט וכיצד הם עלולים להוות גם גורם לחולשה?

התפתחות קהילה פוליטית, פיצול ופרישה

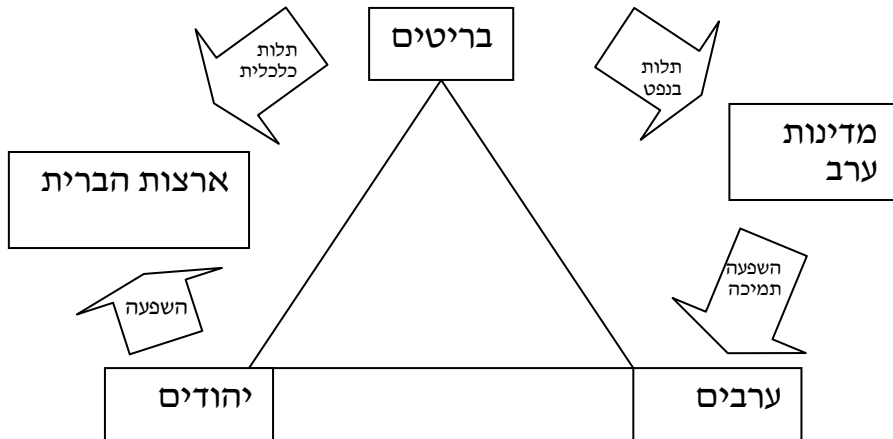
במוקד זה יש קודם כל להבהיר את המבנה הכפול של המוסדות הפוליטיים המהווים את שלד "המדינה בדרך" ואת תפקידיהם. חשוב לערוך את האבחנה בין הרמה היישובית ("כנסת ישראל") לבין הרמה הלאומית (התנועה הציונית והסוכנות היהודית).

לאחר מכן מומלץ להציג את הזרמים המתחרים על המחלוקות העיקריות ביניהם, בעיקר בתחום הביטחון והיחסים עם הבריטים. שאלה מסכמת להתפתחות הפוליטית של היישוב עשויה להיות: מהם מוקדי המחלוקת העיקריים בין מפלגות ביישוב והאם הפיצול מבטא חולשה או התבססות?

יחסים עם הבריטים והפלסטינים

במוקד זה מומלץ לסקור שני היבטים. הראשון, נוגע למבנה המשולש הארץ ישראלי ולקשרים בין קודקודיו לבין מערכות אחרות. כמו כן מומלץ להזכיר כי מחויבות הבריטים ליהודים קשורה לשימוש שנעשה בהצהרת בלפור כהצדקה לקבלת המנדט על ארץ ישראל, וכי הבריטים קשורים אל שני הקודקודים האחרים: תלויים בערבים בשל תלותם במדינות ערב יצרניות הנפט; וזקוקים לקשר עם היהודים גם בשל התחזקות הקשר בין בריטניה לארצות הברית, שדעת הקהל בה נוטה לטובת הציונים. ההיבט השני הוא דגם התגובות הסותרות של הבריטים ומעגל הקסמים היישובי.

יחסי החוץ של בריטניה

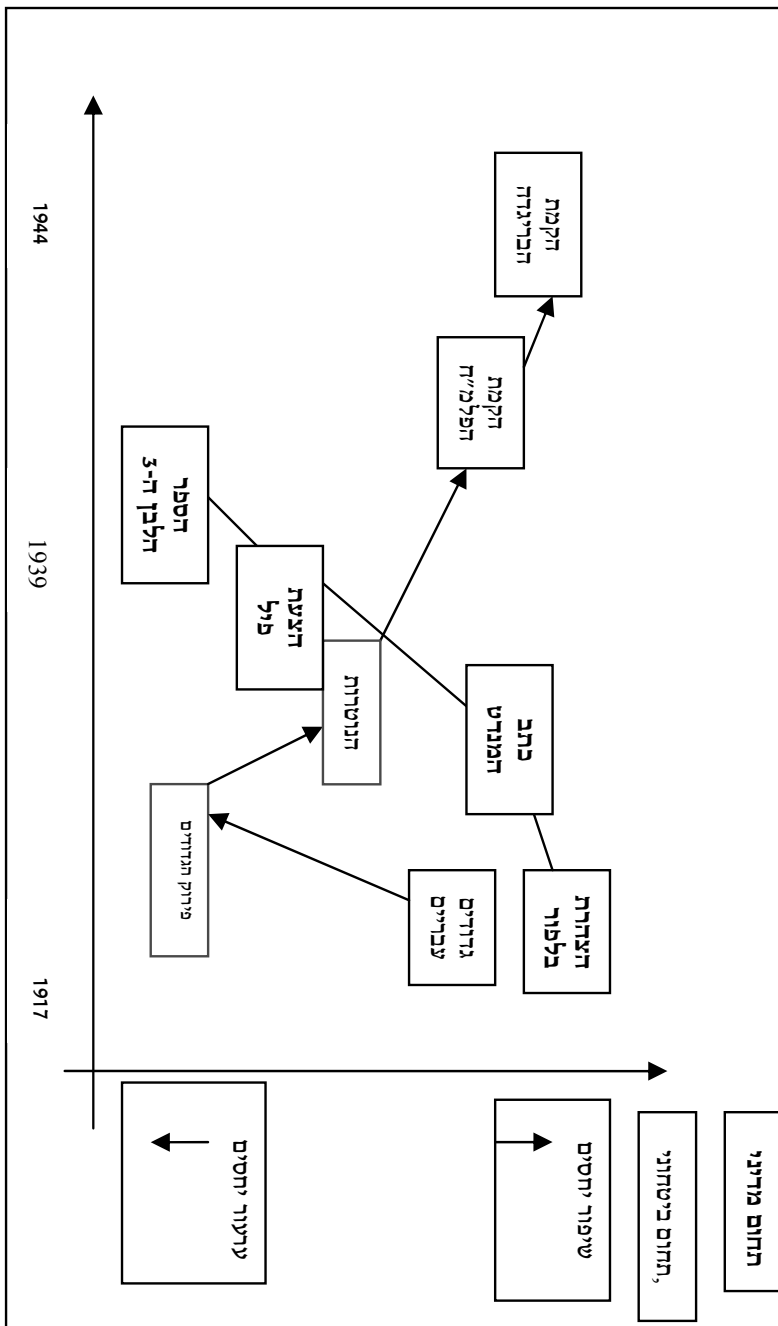

ככל שמתעצם היישוב היהודי גוברת ההתנגדות הערבית, שהממשל מעודד בעקיפין משום שאינו מגיב ביד קשה. גם תגובות הממשלה הבריטית אינן עקביות. ברמה הצבאית הממשלה עוסקת בדיכוי המרידות הערביות ביד קשה, ואילו ברמה המדינית השלטונות הבריטיים מעניקים לערבים ויתור אחרי ויתור.

התפתחות צבאית ביטחונית ויחסי מחתרות

במישור הביטחוני יש להקדיש תשומת לב להתפתחות ה"הגנה" כציר מרכזי. על ציר זה יש לזהות שני גורמי התפתחות: האתגר הערבי והשיתוף עם הבריטים. את גלי התוקפנות הערבית ניתן לראות כנקודות של אתגר והתקדמות, כאשר לעתים המאורעות "תופסים" את ה"הגנה" לא מוכנה, וכתוצאה מן הדרכים שהיא מפתחת כדי להתמודד עמם היא מתעצמת. ואילו את תרומת הבריטים יש להראות על הציר שבין צורך הדדי, שיתוף והעצמה לבין חשדנות והגבלה. יש להדגיש כי הזינוקים הגדולים ביכולת הצבאית של היישוב – בתקופת המרד הערבי ובתקופת מלחמת העולם השנייה – נבעו במובהק מן הסיוע והאימון הבריטיים. משום כך צמחה ה"הגנה" כארגון מחתרתי למחצה וגלוי למחצה והייתה רגישה יותר

יחסי יהודים-בריטים בתחום הביטחוני והמדיני

מהמחתרות האחרות להגבלות הבריטיות. הנטייה לפעולה מרוסנת, גלויה למחצה ובהיקף גדול יותר נבעה גם מכך שה"הגנה" פעלה כזרוע צבאית הכפופה לתנועה לאומית גלויה – התנועה הציונית. ההיקף, הריסון והכפיפות למוסדות הלאומיים הם ממאפייניה של ה"הגנה" שישמשו כמוקדי השוואה למחתרות האחרות – האצ"ל והלח"י.

שאלה מסכמת פורה לנושא זה, שתשמש גם מבוא לנושא המאבק המופיע בפרק הבא, תהיה: **האם הבריטים תורמים לבניין הבית הלאומי היהודי או מגבילים אותו?** מומלץ לענות על שאלה זו תוך התייחסות למגוון תחומים (וכלכלי, מדיני, ביטחוני) על מנת להציג את המורכבות. חשוב להראות כי בפועל תרומת הבריטים לבניית "המדינה בדרך" היא עצומה. עובדה זו צריכה לשמש כדריכה לשאלה: מדוע בכל זאת בוחרים היהודים להיאבק כנגד הבריטים? האם הדבר נובע מן הנזק המהותי שגורמים הבריטים ליישוב, או אולי דווקא מעלייה בביטחון היישוב? האם המאבק נובע מכוחנות הבריטים, או אולי דווקא מחולשתם ומעליית כוחות בינלאומיים אחרים שהתנועה הציונית יכולה להיעזר בהם?

ביבליוגרפיה

שביט, י' ופורת י' (1985). **ההיסטוריה של ארץ ישראל**, כרך ט'. ירושלים: כתר.
 שביט, י' (1983). **הבלגה או תגובה**. רמת-גן: בר אילן.
 ברקאי, ח' (1990). **ימי בראשית של המשק הישראלי**. ירושלים: מוסד ביאליק.

סרטים

תקומה, פרק 1, דור בארץ.
עמוד האש, פרקים 4-9.

יחידה ב: המאבק להקמת מדינה יהודית 1945–1947

פרק 2 – מדיניות בריטניה בארץ ישראל

קו מנחה

הפער בין ציפיות היישוב ממפלגת הלייבור לבין המשך מדיניות "הספר הלבן" כגורם למאבק.

מטרות

- זיהוי הסתירה בין עמדת מפלגת הלייבור לגבי ארץ ישראל לפני עלייתה לשלטון לבין מדיניותה בפועל.
- הבנת שאלת העקורים כביטוי לוויכוח על המדיניות הבריטית ביחס לבית הלאומי היהודי בארץ ישראל.
- הסבר תגובת היישוב והמניעים ליציאה למאבק.

מוקדים

- מדיניות מפלגת הלייבור לפני ואחרי הבחירות – שיקולים אידיאולוגיים ופרגמטיים
- התגובה היהודית

הצעות דידקטיות

מדיניות מפלגת הלייבור ונאום בוין

בהצגת אי ההתאמה בין המדיניות המוצהרת של מפלגת הלייבור לפני עלייתה לשלטון לבין מדיניותה בפועל, ניתן להיעזר במקרים דומים המוכרים גם מן הדמוקרטיה הישראלית. ניתן אף לשאול: האם על מפלגת שלטון לדבוק במצע ובעמדות שאותן הציגה, או להתאים עצמה לצורכי המציאות באופן פרגמטי?

כדאי להרחיב מעט מעבר לכתוב בספר על מגוון המניעים שמאחורי המשך מדיניות "הספר לבן", שהינה ביסודה עמדה פרו־ערבית. כאן מומלץ להתייחס תחילה לצד הפרגמטי האינטרסנטי. היהודים הם מיעוט במזרח התיכון והערבים רוב מוחלט, לכן יש להתחשב בעובדה שהגבלת השאיפות הציוניות תחזק את תמיכת מדינות ערב בבריטניה. תמיכה זו הייתה חיונית בשל הצורך באזור מעבר להודו, צמצום השליטה הבריטית הישירה באזור והקשרים הכלכליים עם יצרניות הנפט. כדאי להציג גם את הממד העקרוני התומך בערבים. היו בלייבור, ובעיקר במנגנון משרדי המושבות, החוץ וההגנה, גורמים משפיעים שראו בהצהרת בלפור טעות ואי צדק. לדעתם, מתן שלטון עצמי לעמי האזור משמעותה הענקת דמוקרטיה לשטח המנדט בארץ ישראל בהרכבו הלאומי הנוכחי. כלומר, שלטון הרוב הפלסטיני על המיעוט היהודי. אל מול תחושת ההפכפכות שמדיניות הלייבור מעוררת בתלמיד, יש גם לציין, כי היא מבטאת התמדה ועקביות בגישת ה"ריאלפוליטיק" שאפיינה את המדיניות הקולוניאלית הבריטית במשך כל שנותיה. הדאגה בראש ובראשונה לאינטרס הבריטי, מעבר לכל התחייבות קודמת, נתפסת בממשל הבריטי כקו פטריוטי, שעל אנשי השירות הציבורי, שאינם מתחלפים עם כל ממשלה, להתמיד בו.

בניתוח נאום בוויין יש לשים לב לשני ממדים. האחד – **התכני**; אי הסכמה להרחבת העלייה והתנערות מהמחויבות לבניית בית לאומי יהודי. כדאי להדגיש כי מסר זה קשה לזיהוי בגלל "המיסוך" הנוצר בעזרת הממד השני – **הרטורי** – שאליו יש לשים לב. כאן בולטת הנטייה לעשות שימוש בערכים הומניסטיים ושוויוניים. כך, למשל, הפניית העקורים לארץ מוצגת כגירוש מאירופה ושלילת הזכות לשוויון. בתיאור המנדט מודגשת המחויבות לשני העמים והצורך בהסכמה, תוך הצגת החיכוכים בין העמים ללא ציון הצד התוקף.

לטיפוח כישורי החשיבה ההיסטורית ומיומנויות העבודה עם המקור יש לשאול: אל מי מופנה הנאום ומדוע הוא מנוסח באופן זה?

התגובה הציונית

מומלץ להרחיב מעט על הסיבות לציפיות הגבוהות מעליית הלייבור לשלטון, מעבר למצוין בספר. יש לשים לב לכך שמפלגת הלייבור הייתה מקורבת פוליטית לתנועת העבודה שעמדה בראש היישוב המאורגן. כמו כן, יש לציין את העובדה שלמפלגה זו היה אחוז גבוה של פעילים יהודים,

שהזדהותם עם התנועה הציונית גברה לאחר השואה (מעט בדומה למפלגה הדמוקרטית בארצות הברית). ולבסוף, יש לציין כי מפלגת הלייבור הובילה את הגישה האנטי קולוניאלית שתבעה הענקת שלטון עצמי לעמים במושבות הבריטיות, שנתפסה כעידוד שלטון עצמי יהודי. כדוגמה לציפיות ההנהגה הציונית מהלייבור ניתן להביא את מכתבו של בן-גוריון בספר **במאבק למדינה עמ' 350-352**.

מומלץ להבהיר כי התפרצות המאבק וגודל האכזבה אינם נובעים ישירות ממדיניות "הספר הלבן", שהרי זו מדיניות מתמשכת שלא חל בה שינוי. השינוי הוא בעיקר בארבעה גורמי רקע, שחלקם תודעתיים. הראשון, הפער בין הציפיות לבין המדיניות בפועל. השני, סיום המלחמה שהשעתה עד כה את המאבק נגד הבריטים. השלישי, השינוי בתחושת הכוח היחסי של היישוב, שנובעת מהעלייה בכוח הביטחוני והכלכלי בעקבות שיתוף הפעולה במלחמה, ומההכרה בירידת כוחה של בריטניה. ואילו הרביעי, המודעות לשואה והציפייה לפיצוי העם היהודי על הקורבן שהקריב, הסבל הרב והירתמותו למאבק לצד בעלות הברית. זהו גם המקום להכניס הסבר בנוסח "מהפכת הציפיות העולות" – הסבר שניתן גם למרידת מושבות צפון אמריקה בבריטניה ולמהפכה הצרפתית. דווקא שיפור במעמד ובכוח של קבוצה יכול להוות סיבה לציפיות גוברות, לתסכול ולמרדנות.

ניתן להציג את חילוקי הדעות העקרוניים בין הבריטים להנהגה הציונית בטבלה:

הנהגה הציונית	הבריטים	
בעיה לאומית. פתרון בהקמת מדינה	בעיה אישית. פתרון – השתלבות במדינות מוצא.	היחס לעקורים
ארץ ישראל כמולדת גם לבני העם היהודי שמחוץ לה. העם היהודי שעתיד לשבת בארץ גדול ממספר התושבים הערבים ומצוקתו גדולה מאי הצדק שנעשה לערבים.	שטח המנדט כבית לתושבים המצויים בו כרגע. יהודים וערבים עם רוב ערבי.	היחס לארץ ישראל

בתיאור התגובות הציוניות והפעולות הבריטיות מומלץ לשאול: האם דיכוי מוקדם בכוח של התנגדות עממית מגדיל את הסיכוי לשקט או דווקא מחריף את ההתנגדות? זוהי סוגיה החוזרת ועולה בקשר לתגובות של ממשלים שונים על התקוממות של עמים הנשלטים בידיהם, החל בבריטניה, עבור לשלטון הצרפתי בצפון אפריקה ועד לשלטון הישראלי בפלסטינים.

ביבליוגרפיה

סייקס, כ' (1975). **מבלפור עד בויין**. תל-אביב: מערכות.
הלר, י' (1996). **במאבק למדינה**. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

סרטים

עמוד האש, פרקים 14-15: בעל הברית הנשכח, ה-100,000.

פרק 3 – המאבק הבינלאומי בשאלת העקורים וארץ ישראל

קו מנחה

המאבק על העקורים: בין הפגנת מחויבות ציונית למנוף דיפלומטי.

מטרות

- הכרת היקפה של בעיית העקורים ומשמעותה הבינלאומית.
- הבנה של התפתחות עמדות ציוניות בקרב העקורים.
- הבנת תפקידה של בעיית העקורים במסגרת המאבק הדיפלומטי הציוני.

מוקדים

- הגורמים לבעיית העקורים
- בעיית העקורים כסוגיה בינלאומית
- ההתארגנות הציונית בקרב העקורים
- פעילות התנועה הציונית ביחס לבעיית העקורים

הצעות דידקטיות

הגורמים לבעיית העקורים

כאן יש להתייחס ראשית לבעיות שהובילו ליציאת העקורים מארצותיהם או לסירובם לשוב אליהן. בין אלו ניתן למנות את חורבן הקהילות, אובדן בית ומשפחה, אנטשימיות, חשש מהשלטונות הסובייטיים ועוד. לאחר מכן יש להתייחס לגורמים שהופכים את מחנות העקורים למוקד של מצוקה. כאן מן הראוי לציין את קשיי התקשורת עם המוסדות המטפלים, את תנאי הקיום הקשים, התלות והאבטלה, ולא פחות מכך – את מיקום המחנות בגרמניה, לעתים במחנות ריכוז נאציים לשעבר.

בעיית העקורים כסוגיה בינלאומית

יש להבהיר כי לאחר המלחמה היו מאות אלפים של עקורים ומהגרים באירופה, ואלו לא הפכו לבעיה בינלאומית כי אם רק לאתגר הומניטרי, אחד מני רבים, של שיקום אירופה. מומלץ לשאול: מדוע אם כן הפכו היהודים העקורים לבעיה חוצת גבולות ויבשות? מצד אחד, יש להתייחס למודעות הבינלאומית להיקף האסון היהודי, שחידדה את רגישות העולם למצוקתם. מצד אחר, יש לשים לב לכך שהיהודים היו למעשה אוכלוסיית העקורים היחידה שקמה בתוכה נציגות התובעת להתייחס אליה כקבוצה לאומית. בהדרגה הפכו היהודים לקבוצת העקורים העיקרית שנותרה בשטח השליטה האמריקני, ושאר הלכה וגדלה. לבסוף, מומלץ להציג את הבעיה במסגרת **הסבר רב גורמים**: המצוקה המתמשכת של העקורים עוררה את דעת הקהל האמריקנית, שהזדעזעה מתנאי חייהם של העקורים, אך חששה מכניסת המוני מהגרים ניצולי שואה לארצות הברית. הרצון לסייע לפליטים ולפנות את מחנות העקורים מבלי לקלוט אותם בארצם, הוביל לתמיכה אמריקנית בפתרון בארץ ישראל. התלות הכלכלית הבריטית בארצות הברית איפשרה הפעלת לחץ לכיוון הפתרון הציוני. הגדלת היקף העלייה עמדה לעורר התנגדות הן בקרב הערבים בשטח המנדט והן במדינות ערב שהפעילו על בריטניה לחץ נגדי. כך נוצר מבוי סתום שהלך והחריף. זהו הרקע ל"זיג-זג" הבריטי, שהתבטא, למשל, במעבר מקבלת המלצות הוועדה האנגלו-אמריקנית אל הניסיון לנטרל המלצות אלו בתוכנית מוריסון-גריידי.

בתוך מכלול גורמים זה יש להעניק מקום מרכזי לפנייה של התנועה

הציונית לעבר אמריקה. תפנית מדינית זו נבעה מהרגישות הציונית לשתיה מגמות חדשות. הראשונה היא שקיעת בריטניה ועליית כוחה של ארצות הברית. המגמה השנייה היא העלייה חסרת התקדים בכוחה והשפעתה של יהדות ארצות הברית, במיוחד בתקשורת ובחוגי הממשל והמפלגה הדמוקרטית. ההצלחה בגיוס יהדות זו לתמיכה בציונות איפשרה להיעזר בה כמנוף להשגת תמיכת הממשל האמריקני.

ההתארגנות הציונית בקרב העקורים

שאלה פורה לנושא זה היא: האם וכיצד הפכו העקורים לציונים, והאם מדובר במקרה של "תעמולה והשתלטות ציונית"? נושא זה היה שנוי במחלוקת בתקופה הנידונה (ראו רמז לכך במכתב קרוסמן, חבר הוועדה האנגלו-אמריקנית) כמו גם בהיסטוריוגרפיה של העשורים האחרונים (בעיקר בכתביה ביקורתית על ההעפלה, כמו, למשל, אצל זרטל 1996). מעבר לוויכוח הפוליטי בנושא, זהו מקרה מדגים מעניין לדרך שבה אוסף של אנשים הופך לציבור מאורגן. כפתיח לשאלה יש לחזור לגורמי "הבריחה" ולהדגיש כי מדובר בגורמים דוחפים שליליים, שאינם מכתבים יעד חיובי משותף ברור לעקורים. אז ניתן לשאול: כיצד אוסף של אנשים שידעו בעיקר מה אינם רוצים, הופך לציבור הנאבק ואף מקריב למען מדינה שעדיין אינו מכיר ואינו שייך אליה? מומלץ לגעת בשני היבטים של התהליך. האחד, ההיבט האישי-תודעתי הנוגע לאופן שבו הציונות הופכת למסקנה קיומית ולמשאב נפשי עבור הניצולים. השני, ההיבט הארגוני, הנוגע ליתרון המובנה של קבוצות מאורגנות בתוך המון אנושי. בהיבט הראשון, "הציונות האינסטינקטיבית" (מונח של חנה יבלונקה, בעצמה בת לניצולי שואה) של העקורים היא תגובה על הרדיפות הנאציות והדחייה בארצות המוצא. זוהי גם דרך לפיתוח עמדה אקטיבית ותחושת שייכות; מצב תודעתי שהינו משאב נפשי חיוני לצורך ארגון החיים לאחר טראומה ובמצב של ניתוק ואי סדר. בהיבט השני, חברי תנועות נוער ומפלגות ציוניות היו בין הראשונים להתארגן בקרב העקורים והובילו יוזמות כגון "הבריחה" והקמת מוסדות חינוך. בעצם העובדה שהציעו אלטרנטיבה ברורה היה בכוחם של הציונים להוות גורם משיכה במצב של דיסאוריינטציה, להשמיע קול ברור במגע עם הממשל הצבאי האמריקני, עם ארגוני רווחה, ועם נציגי התנועה הציונית.

פעילות התנועה הציונית ביחס לבעיית העקורים

יש מקום להדגיש את יחסה הכפול של התנועה הציונית אל העקורים במסגרת מוקד זה. מצד אחד, הפגינה התנועה הציונית מחויבות לעקורים ניצולי שואה. ומצד אחר, השתמשה בהם ובמצוקתם לקידום הקמתה של המדינה וחיזוק היישוב. מומלץ להראות כיצד מטרות אלו יכולות להשתלב או לסתור זו את זו. הסתירה ביניהן בולטת, למשל, בשיחת בן-גוריון עם נציגי העקורים, כאשר ברור כי מנהיג התנועה הציונית מגיע כדי לבדוק עד כמה ניתן להיעזר בהם למען המאבק. בן-גוריון מודע לכך שבמסגרת החרפת המאבק למען המדינה עומדים העקורים לוותר על חיים נוחים עבור ילדיהם ועל ערוצי הגירה מהירים יותר.

בכיתה חלשה יש להציג את שני ההיבטים ומומלץ להדגיש את נכונות העקורים להירתם למאבק הציוני. חשוב לציין גם את החלטות כנס פריס, המייצגות התגמשות וריאליזם מדיני כניסיון לקדם את הקמת המדינה לאור מצוקת העקורים.

בכיתה חזקה ניתן להעלות לדיון תוכני וערכי את השאלה: אילו היבטים בפעילותה של התנועה הציונית ביחס לבעיית העקורים בולטים יותר – המחויבות לעקורים או השימוש בהם? ובהמשך ניתן להעלות את השאלה: מה מידת הלגיטימיות של השימוש בעקורים במסגרת מאבק מדיני – האם המאבק הוא למענם או על חשבונם? האם מותר לדרוש השארת פליטים במצב ארעיות מתמשך כדי לקדם דרישה למדינה?

ביבליוגרפיה

כוכבי, י' (1999). **שורש לעקורים – תנועות הנוער במחנות העקורים בגרמניה 1945–1949**. ירושלים: הספרייה הציונית.
 שגב, ת' (1991). **המיליון השביעי**. ירושלים: כתר.
 שיין, ע' (1997). **מעקורים חסרי בית לשותפים במפעל הציוני – שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה ובאוסטריה**. ירושלים: המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל.

קישור לסרט בנושא החיים במחנות העקורים:

www1.yadvashem.org/exhibitions/27_jan_heb/Remembrance_Vid_k19-eo_film18.htm

פרק 4 – המאבק הציוני על העלייה וההתיישבות

קו מנחה

בין פעילות ציונית למרי אזרחי – כיצד מהוות ההעפלה וההתיישבות יעד הגשמה ציוני וכלי במאבק פוליטי ובהכנה למלחמה עתידית.

מטרות

- הבנת המטרות המורכבות ולעתים הסותרות של המאבק בתחום ההעפלה וההתיישבות.
- היכרות עם אופן ארגון ההעפלה, כשיתוף פעולה חוצה ארגונים ומדינות.
- היכרות עם פרשיות העפלה מרכזיות, היקף ההעפלה והבנת השפעותיה.
- היכרות עם דגם ההתיישבות בספר ככלי בקביעת גבולות החלוקה ובהכנה למלחמה עתידית.

מוקדים

- מטרות ההעפלה וההתיישבות
- פעילות ההעפלה והשפעותיה
- פעילות ההתיישבות והישגיה

הצעות דידקטיות

מטרות ההעפלה וההתיישבות

יש לשים לב לשינוי והרחבת מטרות המיזמים הציוניים הקלסיים במסגרת המאבק למדינה, אף שלכאורה מדובר באותה פעילות, הנמשכת מהקמת התנועה הציונית. בנוסף, יש לשים לב לכך שלעתים עשויה להתקיים סתירה בין המטרות השונות של אותה פעילות, ומומלץ לדון בשאלת סדרי העדיפויות בין מטרות אלו.

בהעפלה, למשל, ניתן לזהות מספר מטרות:

1. המטרה הציונית המקורית של העברת היהודים מן הגולה לארץ וגידול האוכלוסייה היהודית. עם זאת, נוספות לכך המטרות:
 2. מרי אזרחי כנגד הגבלות "הספר הלבן", וכן
 3. מאבק תקשורתי כנגד בריטניה על דעת הקהל העולמית.

ככל שהבריטים מחריפים את מאבקם בהעפלה כך ברור יותר ויותר כי המטרה המקורית אינה מושגת, וכי המעפילים אינם מגיעים ארצה. יש לשים לב כי דווקא אז מושגת באופן המלא ביותר המטרה של מאבק תקשורת, שלא הייתה מושגת אילו התירו הבריטים את כניסת המעפילים. זו דוגמה מובהקת לסתירה הפנימית בין המטרות.

גם **בהתיישבות**, ניתן לזהות מטרות קלסיות, כמו חזרה לקרקע ופרודוקטיביזציה, ויצירת תשתית חקלאית וכלכלית בריאה למדינה. בפועל, כמובן, היישובים המוקמים אינם יכולים להיות כלכליים ואף לא פרודוקטיביים. מיקומם מקשה על השגת מטרות אלו ונועד להשיג מטרות אחרות, פוליטיות-אסטרטגיות. באלו כלולות הפגנת המחאה והמרי נגד הגבלות חוק הקרקעות, התוויית גבולות לקראת תוכנית חלוקה אפשרית, ותפיסת נקודות אסטרטגיות לקראת המלחמה הצפויה עם הערבים לאחר הקמת מדינה.

פעילות ההעפלה והשפעותיה

בהיכרות עם ההעפלה מומלץ לחבר את המידע מן הפרק הקודם לפרק זה בהבהרת המערך המורכב של שיתוף הפעולה בארגון ההעפלה. שיתוף זה ראוי לציון מאוחר יותר במסגרת הדיון על תפקיד המעפילים כמובילים או פעילים במאבק זה. כך, למשל, יש להבהיר את התפקידים המשתלבים של ניצולים חברי תנועות ציוניות ושל חיילי הבריגדה היהודית בארגון "הבריחה". במקביל להם פועלים אנשי המוסד לעלייה ב', יחד עם חברי פלמ"ח, מבריחים וקברניטים מקומיים בארגון ההפלגות. לכך יש להוסיף את התמיכה הגלויה של אנשי ממשל מקומיים ולעתים אף בכירים במנהל ובממשל באיטליה ובצרפת.

בהוראת פרשיות ההעפלה מומלץ לשאול על אודות הפער בין ההישג התקשורת-הפוליטי לבין ההישג המעשי. הדבר מאפשר גם לעמוד על הפער בין המטרות השונות של ההעפלה והסתירות ביניהן. כך, למשל, מעפילי לה-ספציה עולים במסגרת מכסת העלייה הקבועה, ואילו מעפילי אקסודוס כלל לא מורשים לעלות. קל לראות כי המטרה המקורית של עלייה לארץ או אף של הפרת הגבלות "הספר הלבן" לא הוגשמו בפרשות אלו. לאור הפעילות הגלויה ואף תשומת הלב התקשורתית שליוותה את הפרשיות נראה כי עיקר ההישג בהן הוא במאבק על דעת הקהל. למעשה יש הרואים במבוכה הפומבית שנגרמה לבריטניה, בעלויות הגירוש

והמעצר ובהזדהות שעוררו תמונות המעפילים, אחד מהגורמים המרכזיים ליציאת בריטניה מארץ ישראל וניתן להיעזר לשם כך בקטע מתוך תיבת המחלוקת שבסוף יחידה ב'.

הישג נוסף, שאינו בולט בשלב זה אך ישמש כמשאב חיוני בתקופת מלחמת העצמאות, הינו ביסוס הרשת החשאית של המוסד לעלייה ב', לימים – המוסד. רשת זו תסייע בפעילות רכישת הנשק בתקופת האמברגו על היישוב והמדינה.

פעילות ההתיישבות והישגיה

חשוב לבצע הוראת סעיף זה בעזרת מפה. רוב מבצעי ההתיישבות לא היו כרוכים בהתנגדות ישירה לבריטים או בקורבנות. נופך הגבורה שנלווה אליהם היה קשור בהתגברות על מכשולי המרחק והשטח, ובהערמה על הבריטים. ההישג הישיר שלהם נבע מהיותם ערוץ מאבק מוסכם על הכל שרבים מבני היישוב יכלו לתרום לו בדרכים שונות. לטווח ארוך יותר ניתן לזהות, מחד גיסא, את כישלון המטרה המדינית – שכן רוב היישובים החדשים, למשל י"א הנקודות בנגב, לא נכללו בשטח המדינה היהודית בהצעת החלוקה. מאידך גיסא, כדאי להקדים ולהסביר כי רוב הנקודות האלו שימשו כמוצבים קדמיים שעיכבו את הפלישה המצרית, כלומר המטרה האסטרטגית הביטחונית שלהם הוגשמה.

דיון בסוגיות ערכיות סביב נושא ההעפלה

בכיתה חזקה ניתן לנהל דיון על אודות סוגיית השימוש במעפילים כחיל הקדמי של המאבק למדינה. המעפילים הם אלו שנשאו במחיר המאבק, בהתנגשויות האלימות מול הבריטים שאף גבו חיי כעשרים מהם, ובמעצר הממושך שבא לאחר תקופות חיים קודמות במחנות ריכוז ובמחנות עקורים. בכתיבה היסטורית עדכנית עלתה השאלה: האם מוסרי היה לדרוש מהמעפילים הקרבה כזו, בעוד שאנשי היישוב, ואפילו אנשי המוסד, הבריגדה או הפלמ"ח שליוו את ההעפלה, לא הסתכנו במידה שווה? ניתן להציג את תפיסתה של עדית זרטל הרואה במעפילים יחידים שהובלו והופעלו בידי התנועה הציונית למען צרכיה. מולה עומדת תפיסתה של אניטה שפירא שהציגה את ההעפלה כמאבק האזרחי ההירואי ביותר של הציונות, או את דבריהם של מעפילים שכתבו על תחושות של השבת כבודם וערכם בעיני עצמם במאבק לעלייה ולמדינה.

ראוי לפתוח בכך שוויכוח בנושא התנהל כבר בזמן ההעפלה. אל מול הוראות מנהיגי ההעפלה, כגון זו של מפקד המוסד באיטליה, יהודה ארזי: "לא לעצור ולא לשעות ליריות אזהרה. במקרה שהבריטים יעלו על הסיפון להתנגד ולהפריע להפניית הספינה למקום אחר", והוראות הפלמ"ח למפקדי ספינה: "להמשיך עד החוף בכל מחיר, אפילו אם יורים", כותב נתן אלתרמן ב־1946 בטורו האישי ב"דבר" – "הטור השביעי", כי:

- אסור ליישוב לדרוש מידיה של ילדה מעפילה/ מה שאין הוא דורש מעצמו ומילדיו.

- מותר לאומה לגייסם לתפקיד [את תינוקות הפליטים העלולים למות ברעב], רק אם לבבה מאמין שתהיה ראויה בפניהם להביט/ ולומר את צידוק הדין.

יוסי המבורגר – מפקד הספינה "כנסת ישראל" – מעביר למפקדה בחוף תגובה על הדרישה להתנגדות המעפילים:

מישהו צריך לתת לי תשובה: אם על החוף אין נלחמים – למה צריכים המעפילים להילחם? הם שארית שישה המיליונים שהושמדו, שעליהם כבר עבר כל הגיהינום. מדוע הם צריכים להיות שוב קורבנות? צריך להודיע להם, אל תתנגדו, כי כל התנגדות היא שפיכות דמים, ולא ייתכן שמעפילים יילחמו ופה על החוף יושבים בשקט!

ביבליוגרפיה

בוגנר, נ' (1993). **ספינות המרי: ההעפלה, 1945–1948**. תל-אביב: משרד הביטחון.

הדרי, ז', י' (1985). **פליטים מנצחים אימפריה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
זרטל, ע' (1996). **זהבם של היהודים**. תל-אביב: עם עובד.
נאור, מ' (1993). **גשר חי**. תל-אביב: משרד הביטחון.

סרטים

עמוד האש: המאבק

פרק 5 – המאבק הציוני הצבאי

קו מנחה

תנועת המרי כשיתוף חד פעמי בין אקטביסטים למתונים, והמתחים ששיתוף זה יוצר.

מטרות

- הבנת הגורמים להקמת תנועת המרי והמטרות השונות של השותפים בה.
- היכרות עם שלבי התפתחות המרי כדגם של הסלמה.
- הבנת הסיבות לפירוק תנועת המרי.

מוקדים

- הקמת תנועת המרי והמבנה הארגוני שלה
- פעולות תנועת המרי ותוצאותיהן
- פירוק התנועה והמשך פעילות אצ"ל ולח"י

הצעות דיסקטיות

הקמת תנועת המרי והמבנה הארגוני שלה

חשוב להדגיש כי הקמת תנועת המרי היא אירוע חריג במציאות העימות הפנימי בין ה"הגנה" לאצ"ל ולח"י. יש להציג את ההירארכיה הפיקודית: נשיא התנועה הציונית וייצמן, הממונה על מחזיק תיק הביטחון משה סנה, המפקח על ועדת X, שבה יש רוב למפקדי ה"הגנה" ביחס למפקדי האצ"ל והלח"י. מבנה התנועה מכפיף גם ארגונים אלו לסמכות הסוכנות היהודית, בה לא הכירו עד כה, ובכך יש ביטוי לפשרה עם המתיונות הצבאית של ה"הגנה". לעומת זאת, ה"הגנה" גם הולכת ומקצינה את פעילותה בכיוון המתקרב לתפיסות האצ"ל.

מומלץ להבהיר כי בתנועת המרי פעלו מנהיגים ולוחמים למען מטרות מגוונות. חלק ניכר מאנשי ה"הגנה" פעלו על מנת למחות כנגד הגבלות ההעפלה ולהחזיר את הבריטים אל מחויבויותיהם בכתב המנדט. לעומת זאת, אנשי האצ"ל והלח"י וחלק מאנשי הפלמ"ח פעלו על מנת להוציא את

הבריטים מארץ ישראל. עמדות אלו מקבילות לאבחנה הממוקדת יותר בין מאבק צמוד ומאבק רצוף.

פעולות תנועת המרי ותוצאותיהן

פעולות תנועת המרי רבות ומגוונות. על מנת להבהיר את הקשר ביניהן מומלץ לשרטט ספירלה או זיג-זג ניצב, כאשר כל צד בזיג-זג מייצג את הבריטים או היהודים. עם כל תגובה של צד אחד, ישאף צד אחר להעלות את התגובה שכנגד, עד לפיצוץ מלון "המלך דוד". כך יש מעבר בין פעולות הצמודות למאבק המקורי והמבטאות מידה של ריסון לפעולות הפוגעות באופן פחות מובחן ושנועדו להשיג הד רחב. במישור התחתון יש למקם פעולות מעוטות פגיעה בחיים ובעלות יעד הקשור באופן ברור להגבלות "הספר הלבן", כגון פיצוץ הרדאר. במישור העליון יופיעו הפעולות האחרונות, הפוגעות בכל רחבי הארץ בנציגי המנהל הבריטי או בעובדיו. זהו דגם הסלמה, שלרוב גורם לגיוס האוכלוסייה האזרחית כנגד הכובש. דווקא במקרה זה, בשל האיפוק היחסי של הבריטים לאחר פיצוץ מלון "המלך דוד", ניתן לראות פיצול ומיתון של המאבק.

פירוק התנועה והמשך פעילות אצ"ל ולח"י

חשוב להבהיר את הגורמים הכפולים לפירוק תנועת המרי. מצד אחד, קיים השיקול הפרגמטי של ה"הגנה", שכארגון גלוי וגדול היה יעד קל לצעדי דיכוי בריטיים ושאף לשמר כוחות למלחמה הצפויה מול הערבים. מצד אחר, קיים השיקול המוסרי-ציבורי שנגע לביקורת הציבורית הרחבה על פיצוץ מלון "המלך דוד" ולתחושת מנהיגי ה"הגנה" כי האצ"ל אינו מקבל באופן מלא את סמכות מוסדות היישוב. למעשה התקיים ויכוח בן הזמן ובעקבותיו ויכוח היסטוריוגרפי מאוחר על השאלה: האם האצ"ל ביצע את הפעולה בניגוד להוראות מפקדי תנועת המרי. נראה כי התשובה המורכבת היא כי ועדת X אישרה את הפעולה. אולם עם תביעת חיים וייצמן להפסקת המאבק המזוין, הורה משה סנה להשעות את הפיצוץ, הוראה שהאצ"ל לא הסכים להיענות לה לאורך זמן.

למעשה, ניתן להעריך כי תנועת המרי הייתה מועדת לפיצול עוד מלכתחילה בגלל חילוקי הדעות בין תומכי המאבק הרצוף לתומכי המאבק הצמוד, ובגלל שאלת סמכות המוסדות. פרשת מלון "המלך דוד" רק שימשה זרז לפירוק.

גבולות המרי והשפעותיו

קיים ויכוח ששורשיו כבר בתנועת המרי ושנמשך בהיסטוריוגרפיה של שנות ה־70 וה־80, על מידת המוסריות וההשפעה של המאבק ובעיקר על השפעתן של התקפות האצ"ל והלח"י על חיילים ועל עובדי ממשל בריטים. ניתן לקיים על כך דיון ערכי היסטורי. לשם כך ניתן להיעזר במקורות המופיעים בתיבת המחלוקת בסוף היחידה. יש להבהיר כי מדובר בשתי שאלות שבמידה רבה הן בלתי תלויות. הראשונה, האם מוסרי לפגוע בחיי אזרחים וחיילים הנמצאים בארץ מכוח מנדט בשם מאבק לאומי? והשנייה, האם פעולות מזוינות אלו הן שהביאו ליציאת הבריטים מארץ ישראל? גם תשובה חיובית על אחת מהן אינה בהכרח הצדקה או הוכחה לשנייה.

ביבליוגרפיה

- קליר, א' (2003). **נקודת השבר: העימות המשולש וייצמן – בן־גוריון – הבריטים**. ירושלים: כרמל.
 בגין, מ' (1978). **המרד**. תל־אביב: אחיאסף.
 הדר, י' (1996). **במאבק למדינה**. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

סרטים

עמוד האש: המאבק

פרק 6 – האו"ם מכריע בשאלת ארץ ישראל

קו מנחה

העלאת שאלת ארץ ישראל לאו"ם והכרעתה כצירוף של גורמים מתמשכים, פעולות יזומות ונסיבות השעה.

מטרות

- הבנת מניעי בריטניה בפנייה לאו"ם במסגרת הסבר רב־גורמי.
- הבנת שיקולי המעצמות בהכרעה על תוכנית החלוקה באו"ם.

- היכרות עם תוכנית החלוקה והסבר הנחות היסוד שלה.
- הכרת תגובות סותרות לתוכנית החלוקה.

מוקדים

- העלאת שאלת ארץ ישראל לאו"ם
- ועדת אונסקו"פ וההצבעה באו"ם
- הצעת החלוקה

הצעות דידקטיות

העלאת שאלת ארץ ישראל לאו"ם

כאמור לעיל, יש להבין את פניית בריטניה לאו"ם במסגרת הסבר רב־גורמים. כאן מומלץ לחרוג מההסבר המקובל בעזרת "רשימת מכולת" של גורמים. חשוב יותר להראות כיצד הגורמים פועלים במקביל, משפיעים אלו על אלו או אף סותרים אלו את אלו. כמו כן, מומלץ להבחין בין גורמים מתמשכים שקשה להתווכח על השפעתם לבין מניעים תודעתיים ותכסיסיים או גורמים קצרי מועד שאנו מייחסים למנהיגים אך לא תמיד יכולים להוכיחם.

כך, למשל, המשבר הכלכלי של בריטניה בעקבות ההשקעה במלחמת העולם השנייה מסביר גם את התלות הכלכלית שלה בארצות הברית וגם את הקושי להחזיק צבא בארץ ישראל. הוויתור על הודו עשוי להסביר את הוויתור על השליטה באזורים שמצידי תעלת סואץ, אך אינו תואם להסבר תכסיסי כגון ההשערה שבריטניה ציפתה כי האו"ם יאריך את המנדט בתנאים מציאותיים יותר.

מומלץ לבנות דיאגרמת הסבר רב־גורמים כדי להראות את אופן הפעולה וההשפעות ההדדיות של הגורמים. בכיתה חזקה ניתן להציג את מכלול הגורמים במבנה הדומה לדוגמה למטה, לבקש את התלמידים לשרטט את הקשרים ביניהם ולנמק את דרך הקישור.

זוהי ההזדמנות גם להבהיר את מהות המחלוקת ההיסטורית בשאלה מה גרם ליציאת הבריטים מארץ ישראל. הוויכוח אינו על קיום גורם יחיד, שכן כל ההיסטוריונים מכירים בפעולתן של השפעות מגוונות ומורכבות על התוצאה. הוויכוח הוא מה הגורם המכריע, או בעל התרומה הרבה ביותר ליציאת הבריטים. כדי לענות על כך יש לבנות טיעון המנגיד רמות

שונות של גורמים, כגון גורמים ארוכי טווח וקצרי טווח או תנאים הכרחיים ומספיקים.

ועדת אונסקו"פ וההצבעה באו"ם

בפעילות ועדת אונסקו"פ ובהצבעה באו"ם ניכרת יעילות המערכת הדיפלומטית-התקשורתית הציונית. חשוב לשים לב כי זהו בפירוש נשקם של אלו הרואים עצמם חלשים. הערבים והבריטים נטו להחרים את זירות קבלת ההחלטות הראשוניות מתוך התנגדות לעצם הרעיון כי גורם לא מקומי יכריע את גורל הארץ, ומתוך ביטחון בעוצמתם בשטח ובהשפעתם באו"ם. בדיון על אודות הגורמים והגופים הציוניים שהובילו ליציאת הבריטים ראוי לתת מקום של כבוד לדיפלומטים הציונים – המחלקה המדינית של הסוכנות.

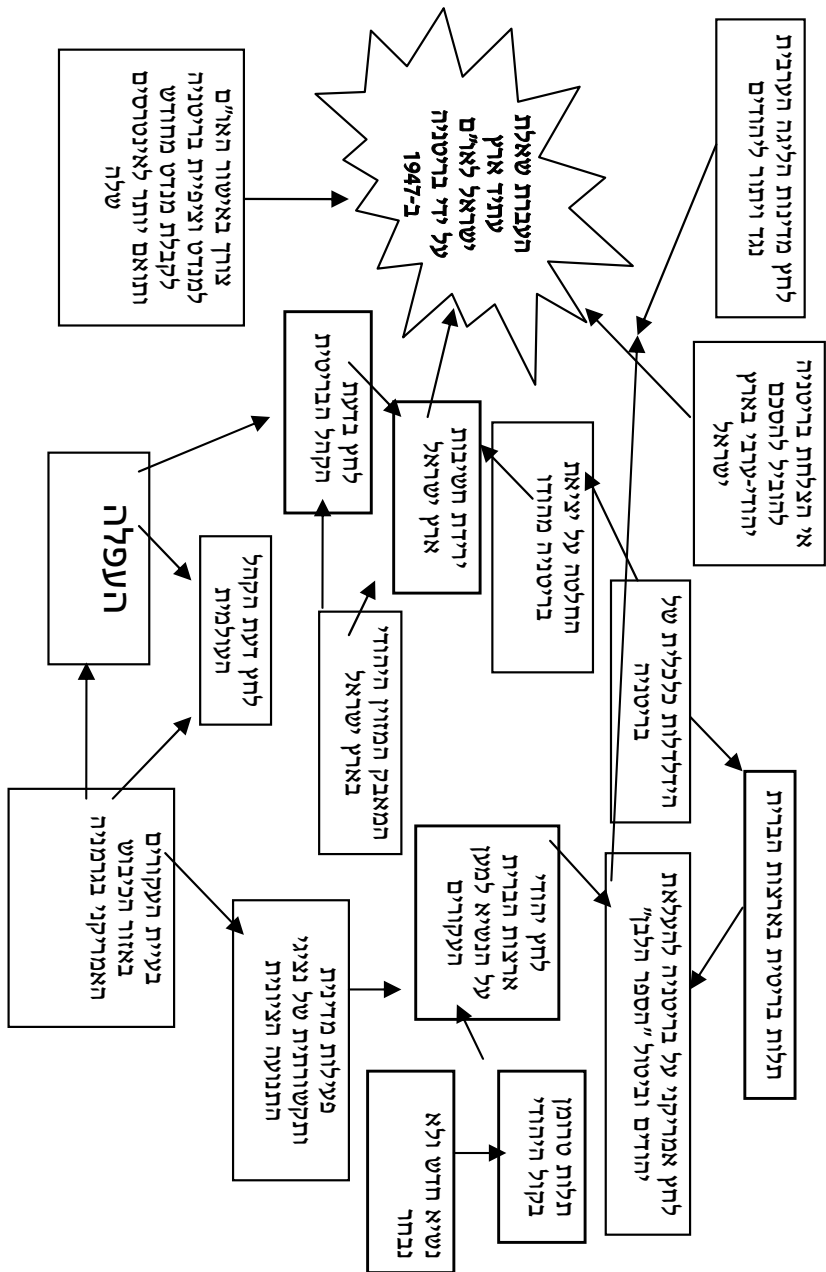
מכיוון שהמלחמה הקרה לא נלמדת בתוכנית הלימודים החדשה, יש להתעכב ולהסביר את מערך הכוחות העולמי בכדי להעריך את ייחוד וחד פעמיות ההסכמה בין המעצמות על תוכנית החלוקה. כמו כן, יש להבהיר כיצד שואפת כל מעצמה לחזק את כוחה במסגרת המלחמה. עם זאת, יש להבהיר כי המניעים אינם זהים ומאוזנים. לארצות הברית לא היה אינטרס בינלאומי בתמיכה ביישוב היהודי. להיפך, מחלקת המדינה שלה תמכה בברית עם הערבים. היה זה הלחץ הפנים אמריקני שהפעילה יהדות ארצות הברית ובעיקר נציגיה במפלגה הדמוקרטית, שהניע את הנשיא טרומן, בניגוד לעמדת יועציו, להכריע בעד תוכנית החלוקה. מאוחר יותר אכן נסוג הממשל האמריקני מתמיכה זו בעת המשבר במלחמת העצמאות.

הצעת החלוקה

בהצגת תוכנית החלוקה יש להכיר את ההיבט הטריטוריאלי וההיבט הכלכלי. יש להבהיר כי הנחת היסוד של תוכנית זו היא דו קיום בשלום וכי לא ניתן לקיים את גבולותיה או הסכמיה בעת לחימה. זוהי גם הסיבה לכך שעם פרוץ העימות, ניסו שני הצדדים ליצור רצף טריטוריאלי ולנתק את שטחי היריב.

יש להציג את התגובות הסותרות ביישוב ובאוכלוסייה הערבית לקבלת תוכנית החלוקה. הדבר חיוני לא רק בכדי להעריך את עוצמת הרגשות שעוררה ההחלטה. ההכרה בחששות ואף בהתנגדות שעוררה התוכנית

מכלול הגורמים להעברת שאלת ארץ ישראל לאו"ם בידי בריטניה
ב-1947 והצעות לקישורים סיבתיים ביניהם

מועילה בכדי להימנע מ"חוכמת הראייה לאחור", שבה התוצאה הסופית נתפסת כתוצאה היחידה שיכלה להתקבל על דעת בני התקופה.

ביבליוגרפיה

סייקס, כ' (1975). **מבלפור עד בוין**. תל-אביב: מערכות.
 הלר, י' (1996). **במאבק למדינה**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
 נדבה, י' (1988). **מי גירש את הבריטים מארץ ישראל**. תל-אביב: העמותה להפצת תודעה לאומית.
 שביט, י' (1987). **מאבק, מרד מרי: המדיניות הבריטית והציונית והמאבק עם בריטניה, 1941-1948**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

יחידה ג: מלחמת העצמאות והקמת המדינה

פרק 7 – "המלחמה הפנימית" – השלב הראשון במלחמה

קו מנחה

המלחמה הפנימית בין יהודים לפלסטינים – ממשבר לניצחון.

מטרות

- הכרת יחסי הכוחות בין האוכלוסייה הפלסטינית ליישוב היהודי.
- הבנת מדיניות הפינוי הבריטית והשלכותיה על הצדדים הלוחמים.
- הכרת מוקדי הלחימה והבנת הגורמים למשבר בארבעת החודשים הראשונים.
- הבנת הגורמים למפנה אפריל והישגיו.

מוקדים

- הכוחות הפועלים
- משבר 4 החודשים
- המפנה

הצעות דיזקטיות

הכוחות הפועלים

בהצגת הכוחות הפועלים מומלץ לאתגר דעות קדומות ולגרות ללמידה בשאלות דריכה הנשענות על סתירות בין היבטים שונים של כל אחד מהכוחות והידע של התלמידים על אודותם.

כך, למשל, ניתן להתחיל בהוראת יחסי הכוחות מן ההיבט המספרי והפריסה היישובית, בהם ניכר יתרון ברור לאוכלוסייה הפלסטינית. לאחר הבהרת יתרון זה מומלץ לשאול את התלמידים מי משני צדדים אלו ניצח

בלחימה. בהנחה שיידעו את התשובה ניתן לאתגר אותם בשאלה: כיצד ייתכן שהצד שנראה חזק יותר הובס? כאן המקום לעבור להצגת היבטי הארגון הפוליטי, הכלכלה והמוכנות הצבאית. לאחר הבהרת יתרונו של הצד היהודי, ניתן לדרוך את הדיון בעזרת התייחסות לכותרת הסעיף הבא בפרק ולהעלות את השאלה: מדוע נקלע הצד היהודי למשבר כה ממושך בלחימה למרות יתרונותיו?

בדרך לעיסוק במשבר ובגורמיו כדאי לגעת במורכבות השפעותיו של הצד הבריטי על הלחימה. יש להראות את תוכנית הפינוי ומהלכה על פני מפה או תרשים, ולהבהיר כיצד סדר הפינוי הותיר את השטחים היהודיים בשליטה בריטית ממושכת יותר, ואת התבססות הבריטים גם על מחנות בשטח המצרי. כבר על בסיס שני פריטי מידע אלו ניתן להעלות לדיון את השאלה: האם הבריטים מוטים לטובת הצד הפלסטיני ומדינות ערב או שהם עסוקים בעיקר בהגנה עצמית ומסייעים לצד החזק בכל אזור ולרוב – היהודים?

משבר 4 החודשים

כפתיחה להוראת מהלכי המלחמה מומלץ להשתמש בגרף שבסיכום היחידה או להציג חלק ממנו. זאת, כדי להדגיש את האופי הדרמטי של המעבר מנקודת שפל לנקודת שיא, המאפיין את שני חלקי המלחמה, הפנימית והבינלאומית.

בדרך להבנת גורמי המשבר יש חשיבות להכרת מוקדי הלחימה בחודשים הראשונים, תוך היעזרות במפות ובתמונות של אזורי לחימה, כגון שכונות התפר ושער הגיא. על בסיס מידע זה ניתן לשאול: מה במוקדי הלחימה מבטא ניצול של יתרונות יחסיים פלסטיניים? לאחר מכן, יש מקום להתייחס למדיניות הצד היהודי כגורם חולשה.

יש מקום לנהל שני דיונים אסטרטגיים וערכיים על המדיניות ההגנתית של הצד היהודי. הראשון נוגע לשאלה: האם היה נכון לנקוט בגישה הגנתית ובהקפדה על תוכנית החלוקה במצב של התקפות ואי קבלת החלוקה מן הצד הפלסטיני? כאן ראוי להתייחס להיבט העקרוני של קבלת משפט האומות. ומכאן ראוי לעבור להיבט הדיפלומטי-פרגמטי של הפגנת נכונות לשלום ושל הקושי להתארגן למתקפה תחת השליטה הבריטית. הדיון השני נוגע למדיניות אי פינוי היישובים. גם כאן ישנו דיון מוסרי

על תפקיד האזרחים בקרב, ודיון מעשי על התועלת שבפיזור הכוחות המגויסים המעטים של הפלמ"ח בין נקודות יישוב קטנות ורבות.

המפנה

בהצגת המפנה יש מקום להבהיר את החידוש בתוכנית ד' ואת האופן שבו היא מביאה לידי ביטוי את היתרונות היחסיים של היישוב. מומלץ לבחור מבצע אחד לפחות כדוגמה למאפייני דרך הפעולה החדשה (התקפיות, ריכוז כוחות, ניידות, פעולה מעבר לגבולות החלוקה ותפיסת משלטים ערביים). יש לשים לב כי מבצע נחשון אכן מדגים את רוב המאפיינים האלה, אולם ראוי לציין כי באופן רשמי הוא אינו נמנה עם מבצעי תוכנית ד' משום שהחל לפני יישום התוכנית.

יש לפרט את היקף ההישגים בשטח ובמרחבים אסטרטגיים ולגעת בגורמים השונים לתחילתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, שהרי הם מהווים חלק מהשיקולים שתמכו בהחלטה על הכרזת העצמאות. לבסוף, ניתן לנהל דיון בשאלה: האם תוכנית ד' הינה ניסיון הגנתי ביסודו להפקת לקחים מכשלי משבר נובמבר-מרס, או שמדובר ביוזמה לטיהור אתני וסיפוח שטחים שלא הוענקו לצד היהודי בחלוקה?

ביבליוגרפיה

- מילשטיין, א' (1991). **תולדות מלחמת העצמאות**. תל-אביב: זמורה ביתן.
 לורד, נ' (1989). **קורות מלחמת העצמאות**. גבעתיים: מסדה.
 גלבר, י' (2004). **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**.
 אור יהודה: דביר
 פעיל, י' (1990). **עצמאות תש"ח-תש"ט**. תל-אביב: משרד הביטחון.

סרטים

עמוד האש, פרק 18: מגש הכסף

פרק 8 – הכרזת המדינה

קו מנחה

הכרזת המדינה כהכרעה מתוך לבטים.

מטרות

- הבנת הלבטים שליוו את הקמת המדינה.
- הבנת השיקולים מאחורי הכרזת המדינה ומגילת העצמאות.
- הבנת הגורמים לפירוק המחותרות ולעימות עמן.

מוקדים

- ההתלבטות אם להקים מדינה
- מגילת העצמאות
- פירוק המחותרות

הצעות דידקטיות

ההתלבטות אם להקים מדינה

הדיון על הקמת המדינה, ובמיוחד שחזורו על ידי זאב צחור, מהווה הזדמנות לראות את ההיסטוריה לא רק כאוסף של תוצאות קבועות מראש אלא גם כפרי התלבטות והכרעה אישית.

כמו בכל ייצוג של התלבטות – מומלץ לבנות טבלת שיקולים בעד ונגד, כאשר על התלמידים להעלות את הטיעונים לפי תחומים משותפים. ניתן להרחיב את ההתלבטות לטבלה כמו זו המוצגת למטה, או לצמצם אותה רק לבעד ונגד שבעמודה הימנית, ולהוסיף לצד הנגד את הנימוקים בעד שלטון הנאמנות.

בהבנת ההכרעה יש להתייחס לחשש מביקורות והתחזקות ה"פורשים", להבנת חברי מועצת העם שחברי היישוב אינם מודעים כמוהם לסיכונים ולא יקבלו בהבנה הססנות, ולבסוף, בעיקר, לתחושת "חלון ההזדמנויות" של בן-גוריון, רגישות היסטורית שאפיינה אותו כמנהיג ומסבירה במידה מסוימת את הצלחותיו.

לדחות הכרזה (שלטון נאמנות בינ"ל)		להכריז על הקמת מדינה	
בעד	נגד	בעד	נגד
לא ברור אם יש ליישוב כוח להילחם בצבא סדיר	לא ברור אם האו"ם וארה"ב ישלחו כוח צבאי למימוש	הזדמנות חד פעמית. ניצול הצלחת תוכנית ד'	סכנת פלישת צבאות ערב
שימור יחסים עם ארה"ב	אובדן תמיכת בריה"מ	ארה"ב נענית לנחישות – הציעה שלטון נאמנות בגלל המשבר	אובדן תמיכת ארה"ב בשל דחיית הצעת הנאמנות
גילוי נכונות לשלום. ציפייה בת 2,000 שנה.	שידור חולשה	מחויבות לקורבן שכבר נעשה	אובדן חיים ואולי השמדת היישוב
חיסכון בחיי אדם	אובדן תמיכת העם והיישוב	תמיכה חד משמעית של העם. רק מדינה יכולה לגייס צבא	קשיי ארגון וגיוס

מגילת העצמאות

מגילת העצמאות כמסמך יסוד "חוקתי" נלמדת גם בהקשרים נוספים, בעיקר במקצוע האזרחות, לכן מומלץ להימנע כאן מהעמקת יתר. במסגרת תוכנית הלימודים בהיסטוריה יש מקום להעמיק דווקא בהבנתה בהקשר היסטורי. במבט כזה יש לשאול שאלות, כגון: אילו מטרות היא נועדה להשיג וכיצד ניסוחה משרת אותן? אילו קבוצות אידיאולוגיות, מחלוקות ופשרות באות לידי ביטוי בניסוחיה? מה מודגש ומה מושמט? כיצד באו בה לידי ביטוי האירועים הסובבים?

פירוק המחותרות

נושא טעון זה מזמן דיון ערכי ופיתוח חשיבה היסטורית. עם זאת, לפני

פתיחת המחלוקות יש לתת רקע בסיסי ולהציג את תהליך הקמת צה"ל, ופירוק המחותרות והפלמ"ח כחלק ממושג הריבונות ובתוך הקשר התפיסה הממלכתית של בן-גוריון. משמעות הריבונות בהיבט חיצוני היא עצמאות משלטון זר. בהיבט הפנימי משמעותה – יכולתן של רשויות המדינה לקיים בלעדיות על תפקידיהן. ביחס לצבא, פירוש הדבר שגיוס, חימוש ופעולות מזוינות מתבצעות רק על ידי הצבא ובהוראת הממשלה. ואילו הממלכתיות, פירושה שכל הפעילויות שנעשו על ידי קבוצות אידיאולוגיות מתחרות, שההצטרפות אליהן היא וולונטרית, ייעשו מעכשיו בידי המדינה ותחת פיקוחה. שני רעיונות אלו נראים כיום מובנים מאליהם לתלמידים. חשוב לחשוף עד כמה הם היו זרים לרוח היישוב שעד כה נוהל על ידי השלטון הבריטי ונוצר כאוסף של התאגדויות אידיאולוגיות עצמאיות.

לאחר הבהרת מושגים אלו, כדאי גם להעמידם בביקורת ולציין כי ניתן גם להשתמש בהם כסיסמאות לשם דיכוי פעילות של מתחרים פוליטיים. לאור זאת יש להעלות את השאלות המוסריות וההיסטוריות הנוגעות לפרשת אלטלנה ופירוק הפלמ"ח.

במסגרת הדיון הערכי יש גם להסב את תשומת לב התלמידים לצורך לבצע עבודת מקור – להעריך את ההטיות והמטרות של כל כותב, ואת ההיבטים שהוא מדגיש או מעלים בהצגת הדעה או המידע.

פרשת אלטלנה מופיעה כתיבת מחלוקת. המעוניינים להרחיב ולהעמיק בנושא מוזמנים להיעזר בקטעים נוספים המופיעים כאן, וכך גם לגבי פירוק הפלמ"ח.

השאלות הערכיות-ההיסטוריות המנחות הן: האם פעולות הממשלה בפרשת אלטלנה הן דוגמה להגנה על ריבונות המדינה ואחדות הצבא כנגד מרד, או שהן צעד של דיכוי כוחני של מתחרה פוליטי ששאף לחזק באופן לגיטימי את עוצמת המדינה? האם פירוק הפלמ"ח הוא צעד לצמצום יוקרת מפ"ם ומנהיגיה או תהליך לגיטימי של איחוד מפקדות וחטיבות?

קטעי מקורות לנושא הפלמ"ח

בן-גוריון, ד', **מדינת ישראל המחודשת**. עמ' 98.
ציטוט קטעים מיומן המלחמה 26/4/1948:

1. פלמ"ח הוא צבא פרטי, כיתתי ומפלגתי. 2. יש מפקדים שאינם במקומם ויש מפקדים שלא נוצלו. 3. אין משטר צבאי ואין אימון צבאי

מספיק. ליקוי אחד שאין ביסודו אולי משום מצע מפלגתי – חוסר אגרסיביות מלחמתית ואי ניצול כוח אדם שלנו להתקפות.

ברנר, א'. **הפלמ"ח מערכותיו ולוחמיו**. הקיבוץ המאוחד, עמ' 47. הכותב הוא ממפקדי הפלמ"ח הבכירים, חבר קיבוץ, בנו של יוסף חיים ברנר.

הפלמ"ח התחנך על משמעת לְמָרות הלאומית. י' ידן, קצין המבצעים של צה"ל [והרמטכ"ל בפועל] בימי מלחמת העצמאות, הוא שאמר: "הפלמ"ח הוא בסופו של דבר החטיבה הממושמעת ביותר בצבא ישראל...". פעולות החינוך של הפלמ"ח בעל־פה ובכתב במשך כל שנות קיומו הוכיחו את התנגדותו לבדלנות, את נאמנותו לְמָרות הלאומית ול"הגנה" כאחת, את השתתפותו בכל שליחויותיה. הפלמ"ח סייע כל השנים לבניין יחידות אחרות ב"הגנה".

פעיל, מ'. **פלמ"ח – הכוח המגויס של ההגנה**. תל אביב: אוניברסיטה משודרת, עמ' 99. הכותב, בוגר פלמ"ח ותא"ל במילואים, מפקד אגף הדרכה בצה"ל לשעבר.

דומה כי בן גוריון לא חשב שהמורשת הצבאית של הפלמ"ח היא כל כך חיובית... הוא ראה כאן ערבוב של תנועת נוער וצבא, הניחנים אמנם באומץ לב, אך המיומנים בעיקר בהישגים מבצעיים של מלחמת גרילה...

היסוד השני שהניע את בן־גוריון בפרשת פירוק הפלמ"ח היה עמוק יותר ומכריע יותר, הוא היה רגיש למציאות הפוליטית הפנימית... בן־גוריון הבחין שרוב מפקדי הפלמ"ח, בעיקר ברמות הגבוהות יותר, של מ"פ, מג"ד, מח"ט ואנשי המטה, היו חברי מפ"ם או אוהדים... ביומנו של בן־גוריון מצויים אזכורים ברורים לדאגתו על מיעוט נאמני מפלגתו בשלד הפיקוד הבכיר בצה"ל. לדוגמה ב־ 13/12/48 רשם: "בראש שני גדודים ב'יפתח' יש שני מפקדים שלנו [חברי מפא"י]...תמהים שעד עכשיו אין מפקד ליפתח' מחברינו [חבר מפא"י]".

ביבליוגרפיה

צחור, ז' (1994). החזון והחשבון: בן גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה. תל-אביב: ספריית פועלים. במיוחד הפרק על הכרזת המדינה.
 ברנר, א' (1978). אלטלנה – מחקר מדיני וצבאי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 נקדימון, ש' (1978). אלטלנה. ירושלים: עידנים.

סרטים

עמוד האש, פרק 19, אנו מכריזים בזאת.
 "בלהב המרד" – מכון ז'בוטינסקי.

פרק 9 – "המלחמה הבינלאומית" – השלב השני במלחמה

קו מנחה

הניצחון נגד צבאות מדינות ערב כביטוי ליתרונות הצבא והמדינה החדשים וכביטוי לחולשתם ולפיצולם של הכוחות הפולשים.

מטרות

- הבנת יחסי הכוחות בין הצדדים הלוחמים.
- היכרות עם שלבי הלחימה השונים – מבלימה להדיפה.
- הערכת הישגי הצדדים השונים והבנת הגורמים לניצחון הישראלי.
- היכרות עם ממדי בעיית הפליטים והוויכוח על גורמיה.

מוקדים

- יחסי הכוחות
- הבלימה
- קרבות הדיפה והתרחבות
- שביתות הנשק
- בעיית הפליטים

הצעות דידקטיות

יחסי הכוחות

עוד יותר מאשר בפרק 7, יש להתעכב כאן על הבנת יחסי הכוחות כדי להדגיש את עוצמת האיום ואת גודל ההישג. בשלב המלחמה הפנימית ידעה הנהגת היישוב כי יש לה יתרון מול הפלסטינים. ואילו בעת הכרזת המדינה, בהכנה למלחמה הבינלאומית, ההערכה הייתה כי מדובר בכוחות שקולים למדי, ואף עם עדיפות לצד הערבי. ניתן להיעזר בגרף המלחמה ולהציג את היקפי האבדות בשלב המלחמה הבינלאומית כדי להבהיר עד כמה אכן הייתה קשה יותר.

אל מול יחסי הכוחות המראים יתרון לצבאות מדינות ערב ניתן לדרוך את הדיון ואף את לימוד הפרק כולו בשאלה: כיצד הצליחו צה"ל, שהוקם תוך כדי הלחימה, והמדינה הצעירה לנצח את צבאות מדינות ערב הפולשות?

בתשובה לשאלה זו יש להפנות את תשומת הלב לשלושה יתרונות של צה"ל לפחות; המוטיבציה הגבוהה, הפיקוד היעיל (יחסית) והריכוז, והיכולת לעקוף את האמברגו.

יש לציין כי חלק מיתרונות אלו נוצרו או התבררו רק במהלך הלחימה. כלומר, יחסי הכוחות עצמם הם עניין משתנה שיש להסבירו כשהליך היסטורי: התחושה העולה לרוב אצל התלמיד היא כי לכל אורך המערכה נלחם צה"ל בתנאי נחיתות, כפי שעולה מהשוואת יחסי הכוחות בפתירתה. יש להבהיר כי מספר הכוחות הלוחמים השתנה בכל שלב ועל כן יחסי הכוחות בין היהודים לערבים השתנו. למעשה, חל שיפור מכריע בארגון ובציוד של צה"ל תוך חודשי הלחימה, כאשר במקביל חל דלדול משמעותי בכוחם של צבאות מדינות ערב. ניתן להציג זאת בטבלה המשווה את יחסי הכוחות בשני שלבי לחימה שונים או במעין גרף המדגיש את עליית כוח צה"ל וירידת כוח צבאות ערב לאורך מחצית שנת הלחימה הראשונה.

שלב הבלימה (עד להפוגה הראשונה)	שלב ההכרעה (מההפוגה השנייה)
לצבאות ערב יתרון טכנולוגי ואימונים סדירים. עורף המונה מיליונים ויכולת ניידות.	צבאות ערב סובלים ממחסור בתחמושת וחלפים. פיצול בין הצבאות ובתוכם. נתק מתגבורת ומאספקה מן העורף.
צה"ל סובל מחסר בחימוש, קולט מחתרות ומגויסים חסרי ניסיון, הגנה ניחת לאורך קווים ארוכים וחשופים.	צה"ל נהנה מיתרון בחימוש, כוח אדם ואספקה. מגבש פיקוד ריכוזי ויכולת התקפית ביחידות ניידות גדולות.

למעוניינים לחדד רגישות היסטורית ואת יכולת התלמידים לשלב הסברים מנוגדים לכאורה לכדי הסבר תהליכי מומלץ לעבוד בעזרת הקטעים המובאים להלן. ראשית יש לשאול במה נבדלים הקטעים מבחינת ההסבר שהם נותנים ליחסי הכוחות וגורמי הניצחון? לאחר זיהוי ההבדלים יש לשאול כיצד ניתן ליישב הסברים אלו ולהציגם על רצף הלחימה?

הבלימה

אף שבסקירת יחסי הכוחות יש מקום להבהרת יתרונות צה"ל, חשוב לציין כי יתרונות אלה יכלו לבוא לידי ביטוי רק בהדרגה, וכי הצבא עצמו הוקם רק לאחר קום המדינה ובמהלך בלימת הפלישה. מכאן, שבשלב הלחימה הראשון אכן נהנו צבאות ערב מעדיפות, שחייבה מאמץ עצום וקורבנות רבים לצורך הבלימה. כאן מתבקש לשאול: מדוע היה ליישובים ולאזרחים תפקיד כה מרכזי בבלימת צבאות ערב, לפני ובמקום הצבא הסדיר? שאלה זו תדגיש את הקשיים בהתארגנות צה"ל כצבא חדש. חשוב להיעזר במפה להסבר הפלישה, ולהבהיר כיצד ניתן ללמוד מן ההשוואה בין התוכנית לביצועה על הכשל המרכזי של צבאות ערב – הפיצול בין כוחותיהם.

קרבות הדיפה והתרחבות

סעיפים אלו עמוסי מידע ויש לנסות להבהירם במבט על כשני שלבים

עיקריים במלחמה. הראשון, הקרבות שבהם הדף צה"ל את האוימים הישירים על המדינה הצעירה, כגון הדיפת הלגיון וכיבוש אזור רמלה-לוד. השני, מבצעי התרחבות המיועדים לקבוע את גבולות המדינה לקראת הסכמי שביתת נשק, כגון מבצע "חורב" ומבצע "עובדה". מומלץ גם להבהיר את העלייה ביכולת הצבא הצעיר לפעול במסגרות גדולות והולכות, מחטיבה עבור לעוצבה מבצעית ועד לחזית (פיקוד) אזורית. היכולת לרכז כוח גדול בנקודה מסוימת, כדי להשיג יתרון מכריע על כוח צבא ערבי, הייתה המפתח לניצחון, יותר אפילו מעצם ההתעצמות בכוח אדם ובנשק.

שביתות הנשק

ביסוד הוראת סעיף זה ניתן להישען על שתי שאלות סותרות לכאורה:

1. מדוע הסכימו הצדדים הלוחמים לשביתת נשק?
 2. מדוע לא הסכימו הצדדים הלוחמים להגיע לשלום?
- בתשובה לשאלה הראשונה יש להבהיר כי שני הצדדים הגיעו לתשישות כללית של הכוחות וסבלו מאבידות כבדות. מעבר לכך, המשא ומתן על הסכמי הפסקת האש נוהל כאשר כל צד יודע מה הוא אמור לקבל ומה הוא אמור לתת. בעזרת מפת קווי שביתת הנשק ותוכן הסעיף ניתן לבנות לכל הסכם את ה"תן-וקח" שלו.

בתשובה לשאלה השנייה חשוב להדגיש את המחיר שהיה על כל צד לשלם עבור השלום, ואת הסיבה לכך שאולי סירב לשלם מחיר זה. כך, למשל, ישראל לא הייתה – ואינה מוכנה – לשלם את מחיר קליטת הפליטים. הנהגות מדינות ערב שהשתתפו בלחימה לא היו מוכנות לשלם את מחיר ההשפלה והזעם העממי שיתלווה להכרה בלגיטימיות האויב, שעד כה הצהירו על כוונתן למחוק אותו מן המפה. בניגוד למצב בעת הדיון על שביתות הנשק, כאשר כל מדינה ידעה מה תקבל, הרי שהרווח שיביא עמו השלום נראה עמום למדי. יידרשו עוד מספר מלחמות עד שהרווח שיביא עמו השלום יראה קורץ מספיק לשני הצדדים.

בעיית הפליטים

בהוראת בעיית הפליטים יש להבהיר קודם כל את ממדי הבעיה ואת התמשכותה (והחרפתה) למעשה עד ימינו. התלמיד הישראלי לרוב אינו מודע כלל לקיום הפליטים או למעורבות ישראל בהיווצרות הבעיה.

בהמשך, מומלץ להבחין בין שני היבטים הנוגעים בבעיית הפליטים ובשלבם שונים הקשורים בה: 1. היווצרות הבעיה. 2. מיסוד של מצב הפליטות. כדאי לסקור את הגורמים ליציאת הפליטים בנפרד מסקירת הסיבות והנסיבות שתרמו להפיכת בעיית הפליטים למצב מתמשך וקבוע. בכיתה חזקה ניתן לנהל דיון על הסיבות המכריעות ועל מי מוטלת האחריות לבעיה בכל שלב.

שאלות מנחות לדיונים אלו עשויות להיות:

1. מה הגורם המרכזי ליציאת הפלסטינים משטחים שהפכו למדינת ישראל: גירוש ואלימות ישראלית, פקודות והכוונה מצד מדינות ערב, או נטישת ההנהגה והתפוררות החברה הפלסטינית?

2. מי האחראי המרכזי למיסוד בעיית הפליטים: מדינות ערב, ההנהגה הפלסטינית, או מדינת ישראל?

הנושא מופיע כתיבת מחלוקת, ומעניין להדגיש את השלבים השונים בהתמודדות ההיסטוריוגרפית עם בעיית הפליטים. ראוי לציין כי העלאת הנושא לדיון היא גם מביטויי הבגרות של החברה הישראלית.

מומלץ להבהיר כי הדיון ההיסטורי על הגורמים לבעיית הפליטים נבדל מהדיון על הדרכים והאחריות לפתרונה, מכיוון שמדובר בבעיה שממשיכה לערער את האזור.

ביבליוגרפיה

גלבר י' (2004). **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**. אור יהודה: דביר.

מוריס, ב' (1991). **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**. תל-אביב: עם-עובד.

פעיל, י' (1990). **עצמאות תש"ח-תש"ט**. תל-אביב: משרד הביטחון.

רבינוביץ', א' (1991). **השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949-1952**. ירושלים: כתר.

סרטים

תקומה, פרק 3 – מגש הכסף. פרק 11 – האופסימיסט

קטעים לניתוח והסבר יחסי הכוחות וגורמי הניצחון במלחמה הבינלאומית:

יחסי הכוחות בתחילת הפלישה של צבאות ערב

על כמויות הנשק שהיו בידי ישראל קיימים נתונים שונים ובלתי מעודכנים. הכמויות השתנו במהירות בעקבות המלחמה, הקמת תע"ש (תעשייה צבאית) והרכש. אולם בכל מקרה בתנאי הפתיחה של פלישת צבאות ערב, בעיית המחסור בתחמושת וכלי נשק בצד הישראלי בלטה מאוד.

הכוחות היהודיים היו **עייפים וחלקם אף מותשים**. ההצלחות בשדה הקרב מאז אפריל 1948, לא יכלו לחפות על העובדה שלא מעט יחידות, ודווקא מהמעולות, כמו הפלמ"ח, סבלו אבדות כבדות. עתה, באמצע מאי, החל למעשה הכל מחדש, וביתר שאת: את כוחותיהם הבלתי סדירים של הפלסטינים, שרובם הובסו ופוזרו, החליפו **עשרות אלפי חיילים רעננים מצבאות מדינות ערב הסדירים**.

מדוע בכל זאת ניצחנו?

...כותב יגאל אלון בתארו את גורמי הניצחון:

...המפקד העברי, בייחוד בדרגות הראשוניות והבינוניות, עלה בהרבה על המפקד הערבי, כמנהיג קרבי וכמחנך. כל היודע את חשיבותו המכרעת כאדם המשפיע במישרין על הלוחמים והאחראי באופן בלתי אמצעי על הנהלת הקרב, יבין על נקלה כי רמת הפיקוד היוותה את אחד המנופים הראשונים במעלה בהשגת הניצחון.

(שחר, ד' (1990). **מגלות לקוממיות**. רחובות: עידן. עמ' 280–282. ספר לימוד היסטוריה)

שורשי ההכרעה הצבאית במלחמת תש"ח

...קשה גם לטעון להצלחה, כי למעט העדיפות במוראל, היו החייל והמפקד הזוטר הממוצעים בצה"ל, ואפילו הפיקוד הבכיר, טובים בממוצע יותר מיריביהם בצבאות הערבים.

אך במה בעצם התבטא יתרון זה? במה ניצח צה"ל? מה הביא להכרעה? יתרונו של צה"ל בשדה הקרב ב-1948, נקשר ראש לכל ובכמה אופנים בקיומו של האמברגו (האיסור שהטילו מדינות אירופה על יבוא נשק).

ישראל הצליחה להקדים לייבא אמצעי לחימה ואף להטמיעם בצה"ל לפני הטלת האמברגו ובמהלכו. בהיעדר הישג דומה מצד הערבים גרם האמברגו להתאבנותם וניוונם של צבאותיהם, ולהרחבת פער העוצמה לטובת ישראל.

להיקף הגיוס לצה"ל ולגודלו של צבא זה הייתה השפעה מכרעת. באוקטובר 1948 היה צה"ל צבא גדול בקנה מידה אזורי; הוא מנה כ־88,000 איש, מהם כ־28,000 בתפקידי מטה בעורף, ללא חיל הנשים. לעומתו מנו חילות המשלוח הערביים כ־67,000 איש.

(עמיצור, א' [1995]. **אמברגו, עוצמה והכרעה במלחמת תש"ח.** תל-אביב: מערכות/משרד הביטחון. עמ' 265–268. (מחקר במסגרת המכון להיסטוריה צבאית שליד מחלקת ההיסטוריה בצה"ל).

מדינת ישראל במזרח התיכון

יחידה ד: עיצוב המזרח התיכון וצפון אפריקה

פרק 10 – תהליך ה"דה-קולוניזציה" במזרח התיכון ובארצות צפון אפריקה

קו מנחה

שחרור מדינות המזרח התיכון משליטה אירופית כתוצאה של התפתחויות אירופיות, הבשלה מקומית ומאבקים לאומיים.

מטרות

- הבנת השפעותיהן של מעצמות אירופה על היווצרות מדינות הלאום במזרח התיכון וזיהוי דפוסים שונים של שליטה קולוניאלית.
- הסבר המושג דה-קולוניזציה כתהליך קונקרטי וכמושג רעיוני.
- זיהוי דפוסים שונים של השגת עצמאות כתהליך של הבשלה והסכמה וכשיא של מאבק אלים, וקישורם לדפוסים השונים של השיטה הקולוניאלית.

מוקדים

- תהליך הדה-קולוניזציה
- המזרח התיכון וצפון אפריקה בתום מלחמת העולם השנייה
- עצמאותן של מדינות המזרח התיכון
- עצמאותן של מדינות צפון אפריקה

הצעות די־קטיות

תהליך הדה־קולוניזציה

במסגרת נושא זה יש להבהיר כי קולוניזציה פירושה לא רק שליטה צבאית בשטח כי אם עיצוב האזור בכל התחומים. ראשיתו של תהליך הקולוניזציה עם הופעתו של המושג "מזרח תיכון" כתוצאה מחדירת המעצמות לאזור, וסיומו עם הקמת המדינות. כיום מהוות המדינות ישויות לאומיות, אך למעשה, בעבר הן ביטאו תפיסות ואינטרסים של המעצמות האירופיות. לאור עוצמת החדירה האירופית יש מקום לשאלה: מה משמעות הדה־קולוניזציה, האם עצמאות משלטון אירופי ותו לא? ומה עוד עשוי להיעלם עם יציאת האירופים? מה מהשפעותיהם יישאר למרות העדר השליטה הישירה?

השאלה המנחה ללימוד סעיף זה, לאחר הבהרת עוצמת הקולוניאליזם, תהיה: מהם הגורמים שמניעים את מעצמות אירופה לוותר על שליטה ממושכת, שהושקעו בה משאבים כה רבים?

חשוב לציין, כי לעתים מדובר בתהליכים בעלי השפעה הדדית. כך, למשל, עצם הצלחת השלטון הקולוניאלי בפיתוח מערכות חינוך המקנות תרבות אירופית, הובילה גם לצמיחתה של שכבת משכילים מקומיים שציפו לאפשרויות קידום וזכויות שוות לאלו של האירופים; כך נוצרה שכבה שאמנם נבלמה על ידי הפקידות והממשל האירופי, אך ידעה לנהל מאבק בדרכיו ומושגיו.

בסיכום הלמידה, ניתן להעלות לדיון בפני כיתה ברמה גבוהה שאלה הנוגעת להיררכיית הגורמים, כזו המגלמת בתוכה דילמה מרכזית של הדה־קולוניזציה: האם ויתור מעצמות אירופה על השליטה במושבות נבעה מתהליכים ואינטרסים אירופיים או מבשלותם של העמים המקומיים ומהצלחת מאבקן של התנועות הלאומיות?

יש להבין כי בניגוד להצגת כלל הגורמים כשווים ובלתי תלויים (גישת "רשימת המכולת"), ויכוח היסטורי סובב לרוב על זיהוי הגורם המכריע או זה המשפיע על מכלול גורמים.

לבחירת הגורם המכריע כאן משמעות רבה. אם מעמידים במרכז את התהליכים הפנים־אירופיים, ניתן ללמוד מכך כי עמי המזרח התיכון לא היו כשירים עדיין לשלטון עצמי, ואף ניתן לטעון כי הוויתור על המושבות רק סימן מעבר לשליטה מרוחקת ו"זולה" יותר מבחינת אירופה. אם

בוחרים להעמיד במרכז את המאבק הלאומי, הרי שהקמת המדינות מבטאת את בשלותם של עמי האזור ואת נכונותם לקורבן.

המזרח התיכון בתום מלחמת העולם השנייה

בסעיף זה יש לעמוד על שתי מגמות סותרות. מצד אחד, השבת השליטה האירופית לאזור ואף חיזוקה עם ניצחון בעלות הברית, ומצד אחר, ירידת עוצמתן של בריטניה וצרפת ובחירתן בתהליך של יציאה בהסכמה מן המזרח התיכון. יציאה זו נעשתה תוך הישענות על ממשלים עצמאיים שהיו תלויים במערב.

בסקירת התהליכים של השגת העצמאות של עיראק, ירדן, מצרים, סוריה ולבנון יש מקום לשאול: במה מבטאים תנאי יציאת המעצמות את עצמאות המדינות ובמה את תלותם וכפיפותם של הממשלים הערביים למערב?

עצמאותן של מדינות צפון אפריקה

בסקירת מאבק השחרור של מדינות צפון אפריקה מומלץ להתחיל בהשוואה בין אופן השגת העצמאות של מדינות המזרח התיכון שהיו בשליטת בריטניה (עיראק, ירדן, מצרים) לבין אלו שהיו בשליטת צרפת אך בהשפעת בריטניה (לבנון וסוריה). בניסוח ההבדלים מומלץ להתייחס הן לתהליך – הן לרקע.

מדינות הלבאנט והסהר הפורה	צפון אפריקה
רקע	שלטון קולוניאלי ממושך
שלטון מנדטורי קצר ולמעט מצרים)	התיישבות צרפתית
שטחים שהיו תחת שלטון עות'מאני עד 1918, לרוב לא כמחוזות עצמאיים	מסיבית בחלק מן המקומות. מדינות בעלות קיום "היסטורי"
תהליך	השגת עצמאות תוך מאבק ממושך, לעתים אלים
קבלת עצמאות בתהליך מוסכם. לרוב ללא מאבקים אלימים נרחבים	ורב קורבנות

לאחר הבהרת ההבדלים הבולטים, יש לשאול: מדוע הייתה השגת עצמאותם של עמי צפון אפריקה כרוכה במאבק ממושך ורב קורבנות יותר מזה שבמזרח התיכון? לחלופין, ניתן להתקדם צעד קדימה ולשאול: מדוע פעלה צרפת במושבות צפון אפריקה באופן שונה מזה שבסוריה ולבנון? בתשובה מומלץ להתייחס למאפיין הכללי של השליטה הקולוניאלית הצרפתית, (שנלמד שנה קודם לכן – בחלק א') "השליחות התרבותית", אשר הפך את השליטה לחודרנית יותר ואת הוויתור לקשה עוד יותר. מצד אחר, יש להתייחס למשך השליטה והיקף ההתיישבות האירופית. מעניין להקביל בין תהליך השחרור של אלז'יר ותוניסיה לבין מאבק היישוב היהודי למדינה. קל להראות את תהליכי איבוד הלגיטימיות וההסלמה הנלווים לניסיון השלטון לדכא בכוח את התנועה הלאומית. מומלץ לשאול: מהן דרכי התגובה האפשריות שהשלטון הצרפתי יכול היה לנקוט? ולאחר מכן, לבצע הערכה – מהו המחיר של דרכי הפעולה השונות שיכול שלטון לנקוט אל מול מאבק עממי?

ביבליוגרפיה

קרמר, ז' (1989). **לאומיות ערבית וכינון של מדינות ערב**. תל-אביב: עם עובד.
 הורן, א' (1989). **מלחמה פראית לשלום – המלחמה על אלז'יר**. תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

סרטים

הקרב על אלג'יר, במאי ג'ילו פונטקורבו

פרק 11 – מגמות האחדות והפיצול בעולם הערבי

קו מנחה

בין התאחדות מול אויב משותף לתחרות על אינטרסים נבדלים.

מטרות

- היכרות עם ביטויי האחדות הערבית.
- הבנת גורמי הפיצול הערבי.

מוקדים

- גורמי האחדות
- ביטויי האחדות
- גורמי הפיצול
- ביטויי הפיצול

הצעות דידקטיות**גורמי האחדות**

מכיוון שרק מעט נכתב על כך באופן מפורש בספר, מומלץ להציג את הגורמים והתנאים שאפשרו אחדות ערבית. בין אלו יש למנות גורמים ארוכי טווח, כגון השפעת האסלאם, וקיומן של שפה ותרבות המשותפות למשכילים הערבים. השפעה נוספת ניתן לזהות מצד האידיאולוגיה ההופכת לגורם רב עוצמה – האידיאולוגיה הפך-ערבית. לעומת זאת, ניתן לזהות גורמים חדשים וקצרי טווח, כגון ההתאחדות כנגד אויב משותף – מדינת ישראל או התערבות קולוניאלית.

ביטויי האחדות

הביטויים המובהקים לאחדות הם מוסדיים, כלומר יצירת מוסדות משותפים – הליגה הערבית והקהילה הערבית המאוחדת. יש מקום לציין את משכן של תקופות שיתוף הפעולה או את מידת המחויבות להכרעה המשותפת, שהתקיימו בפועל בליגה הערבית ובקע"מ. כאן ניתן לשאול: מה ניתן ללמוד מכך על מידת האחדות בפועל? במקביל, יש לציין את המתקפה על מדינת ישראל, עם הקמתה, כאחד המיזמים הגדולים שבהם ניסו מדינות ערב לשתף פעולה. בהמשך, התמיכה בעם הפלסטיני וההתנגדות לישראל תהיה בין הערוצים המועטים, שדרכם ממשיכות מדינות ערב לשתף פעולה עד היום. מומלץ לשאול: מה ניתן ללמוד על מידת האחדות של קואליציה כזו אם

התחום העיקרי שבו חבריה משתפים פעולה הוא ההתנגדות או ההתקפה על אויב משותף?
 לחלופין, ניתן לשאול: כיצד משרתת העוינות לישראל את הליגה הערבית?

גורמי הפיצול

בין גורמי הפיצול ניתן לזהות את עובדת קיומן של המדינות הנפרדות, ששורשיהן בחלוקה הקולוניאלית. מעניין לציין, כי למרות המלאכותיות שבחלוקות הקולוניאליות, קיום הממשלים הנבדלים על המערכת המוסדית שלהם האריך ימים והפגין עוצמה גדולה יותר מן המסורות הערביות ארוכות הימים או מהאידיאולוגיה הפן-ערבית. נראה כי כוחה של המדינה בעיצוב זהות לאומית נבדלת רב מכוחה של הזהות הלאומית בעיצוב מדינות.

גורמי פיצול נוספים הינם פוליטיים-אידיאולוגיים וקשורים להיווצרות מחנות "מתקדמים" לעומת מחנות מסורתיים. המדינות שבהן נמשך שלטון מלוכני שמרני עוד מתקופת שלטון המעצמות, חשו מאוימות מהשינויים. הן בידלו את עצמן מהמדינות שבהן התחוללו מהפכות ועלו משטרים "עממיים" יותר. החלוקה הפוליטית העולמית בין הגוש המערבי לגוש המזרחי "התלבשה" על הפיצול בין ממשלים מסורתיים ומהפכניים והעמיקה אותם, כאשר המדינות שבהן התחוללה מהפכה או הפיכה פנו לגוש הקומוניסטי לסיוע.

בחשבון הכולל ניתן לטעון כי חלק ניכר מגורמי הפיצול נובע מהשפעות מתמשכות או חדשות של המעצמות "הזרות". ניתן אף לשאול שאלה ביקורתית: האם הפיצול הערבי נובע מכך שכוחות מערביים, הנהנים לנצלו, מתמרנים את מדינות ערב להתפצל, או מקוצר ראייה ואינטרסנטיות של ההנהגות הערביות עצמן?

ביטויי הפיצול

חלק מביטויי הפיצול הינם עימותים גלויים ומלחמות, כמו מלחמת מצרים-תימן, ולחלופין, החרמתה של מצרים כאשר זו חותמת על הסכם השלום עם ישראל. במקביל, יש להתייחס לעימותים נמוכי עוצמה הנובעים מניסיונות להשגת הגמוניה ומהתערבות של כל מדינה בממשל שכנותיה, כמו במקרה של עיראק בירדן, סוריה בלבנון ומצרים וירדן

בסוריה. בכל המקרים, החשדנות ההדדית הנוצרת בין המדינות הינה גורם פילוג בפני עצמו.

כאן ניתן להעלות שאלה המחדדת רגישות היסטורית למורכבות שבקשרי כוונה ותוצאה: כיצד קורה שפעולות שנעשות על ידי מדינות ערביות במטרה לחזק את האחדות הערבית מובילות דווקא לפיצול? עם זאת, יש להתייחס גם לביטויי הפיצול המתגלעים דווקא במוסדות שהוגדרו קודם לכן כביטוי לאחדות. כך, למשל, יש להתייחס לקושי של הליגה הערבית לאכוף החלטות משותפות, קושי שהתבטא היטב בפעילות המפולגת והתחרותית של צבאות ערב במלחמת העצמאות. באותו אור יש לראות את הכשלים ומאוחר יותר את ההתפרקות של קע"מ, ואת ההאשמות ההדדיות שנלוו אליה. מדברי הכותבים בתיבת המחלוקת בנושא קע"מ נראה כי איש לא רצה באחדות.

ביבליוגרפיה

- מעוז, מ' (1974). **סוריה החדשה**. רשפים.
 קרמר, ז' (1989). **לאומיות ערבית וכינון של מדינות ערב**. תל-אביב: עם עובד.
 לואיס, ב' (1998). **המזרח התיכון**. תל-אביב: משרד הביטחון.

פרק 12 – מצרים בתקופתו של נאצר

קו מנחה

הנאצריזם בין שלטון עממי לדיקטטורה ובין אחדות ערבית לשתלטנות מצרית.

מטרות

- הכרת תהליכים מעצבים של מצרים המודרנית בין 1948 ל-1968.
- היכרות עם הנאצריזם כדוגמה למשטרים הערביים המהפכניים ולפן-ערביות.
- הבנת עיקרי האידיאולוגיה של נאצר.
- הבנת גורמי הכשל וסוד ההצלחה הנאצרית.

מוקדים

- עליית משטר הקצינים כביטוי לתסכול מהמשטר המסורתי
- הנאצריזם כדוגמה מייצגת וכדגם חיקוי
- אידיאולוגיית שלושת המעגלים והסוציאליזם הערבי
- הישגים: הצלחות, כישלונות והפיכת כישלונות להצלחות

הצעות דידקטיות

עליית משטר הקצינים כביטוי לתסכול מהמשטר המסורתי

מומלץ לשים לב לדגם העלייה לשלטון ולאופי הקבוצה השלטת במהפיכת "הקצינים החופשיים".

מצרים, כמו עיראק, סוריה וירדן, הייתה מלוכה חוקתית, כלומר באופן רשמי – דמוקרטיה. יש, אם כן, מקום לשאול: **מדוע עמי המזרח התיכון מפילים או מאיימים להפיל משטרים דמוקרטיים?** העלייה לשלטון באמצעות הפיכה מסמלת את כישלון הליברליזם המוגבל והדמוקרטיה השמרנית בארצות ערב. המערכת הינה דמוקרטית רק לכאורה, ובפועל נשלטת על ידי שושלת מלוכה או אליטה צרה. משום כך היא אינה מסוגלת לבטא את צורכי העם ולהיענות לתנועות חדשות. התוצאה, מחד גיסא, ממשל כושל ותסכול גובר של העם, ומאידך גיסא, בחירה של הכוחות החדשים בערוצים לא דמוקרטיים.

כדאי לבחון **מדוע דווקא הצבא מבצע את ההפיכה**. ההפיכה מבוצעת על ידי הצבא משום שזהו הגוף המאורגן והיעיל ביותר במדינה שמרנית (הנזקקת לצבא כדי לשמור על השלטון). משום שהצבא היה הזרוע הממשלית אשר בתוכה היו באופן יחסי יותר נציגים של המעמדות הנמוכים, ההפיכה מבטאת גם שאיפה לשלטון עממי יותר. כדאי להפנות תלמידים לביוגרפיות של שני המנהיגים הבולטים מבין ה"קצינים החופשיים", נאצר וסאדאת. קל לראות כי מדובר בהן בבני משפחות של פלאחים או בני הדור הראשון של המעמד הנמוך העירוני, שהצבא היווה עבורם מסלול התקדמות חברתית. גם הרפורמות שזים נאצר פנו במידה לא מעטה אל עבר שכבות אלו, שהיוו את רוב האוכלוסייה וחלק ניכר משכבות הצבא.

הצבא מעורב גם בהיבט אחר של כישלון הממשלים השמרניים הערביים – התבוסה במלחמת 1948. עבור נאצר, כמו גם עבור חיילים

וקצינים מצבאות אחרים, נתפסה התבוסה כתוצאה של שחיתות, פילוג וכישלון השליטים הערבים. לניצחונה של ישראל לא הייתה משמעות ישראלית פנימית בלבד, הניצחון היווה גם גורם ששילח "גלי הדף" כלפי המשטרים הערביים בשנות ה־50.

הנאציזם כדוגמה מייצגת וכדגם חיקוי

מרבית ההיבטים האלו מהווים דגם החוזר במדינות ערביות נוספות, כגון עיראק וסוריה, וניתן לראות את ההפיכות הצבאיות שם כחיקוי או למידה מהדגם המצרי. עם זאת, ההשפעה האידיאולוגית והארגונית של מפלגת הבעת' (מפלגת התחיה הסוציאליסטית הערבית) היא שהובילה במדינות אלה להפיכות הצבאיות. גם במדינות צפון אפריקה תפיסת השלטון בוצעה בידי תנועה עממית או מפלגה, שרק מאוחר יותר הפכה לדיקטטורה צבאית. ואילו במצרים ההפיכה הצבאית ותפיסת השלטון קדמו לחיפוש אחר אידיאולוגיה. משום כך, גם האידיאולוגיה צמחה סביב דמות השליט ולא סביב מפלגה.

אידיאולוגיית "שלושת המעגלים" והסוציאליזם הערבי

האידיאולוגיה הנאצרית וקטעי המקור מכתיבתו של נאצר מזמנים התמודדות מעניינת עם ניתוחה של אידיאולוגיה כאמונה מתוות דרך וככלי להשגת עוצמה. מצד אחד, קל לראות בכתיבתו של נאצר את הניסיון ליצור סדר ומשמעות בסבך ההקשרים והאירועים שבתוכו צמחה מצרים. במובן זה, האידיאולוגיה היא צורך אותנטי שנועד ליצור סדר ולהתוות דרך. כך, תפיסת "שלושת המעגלים" מאפשרת למצוא מקום וזהות מצרית, והסוציאליזם הערבי מראה כיוון לפתרון מצוקת השכבות הנמוכות הנרחבות. מצד אחר, קל להראות כיצד האידיאולוגיה מסבירה מדוע דווקא מצרים היא זו שצריכה להנהיג את המעגלים בהם היא נוגעת, כלומר, היא משרתת את שאיפתו של נאצר לעוצמה. הסוציאליזם הערבי, לעומת זאת, הוא גם כלי להשגת נאמנות עממית ולתימרון במסגרת המאבק הבין גושי.

את קטעי המקור של נאצר מומלץ לנתח תוך התייחסות לשאלות המקור הקלסיות, הנוגעות לקהל היעד, מטרות הכתיבה ואמצעי השכנוע, כדי לחשוף היבטים על האידיאולוגיה ככלי לשליטה.

הישגים: הצלחות, כישלונות והפיכת הכישלונות להצלחות

כמו בכל דיון בהצלחה או בכישלון של תנועה, מומלץ לפתוח בניסוח קריטריונים להערכתה. קריטריונים אלו יכולים להתבסס, למשל, על השוואה בין המטרות לביצוע, על מידת השינוי (החיובי) בהשוואה לעבר, על משך ההישרדות או על מידת ההשפעה לטווח ארוך. מומלץ לבחון את שלטון נאצר בשתי מערכות קריטריונים שונות לפחות.

ניתן לפתוח בהשוואה בין המטרות להישגים. הנאצריזם הציב לעצמו מטרות פנימיות של **חירות** משלטון מלוכני מדכא ומהשפעת מעצמות זרות, **שוויון** חברתי-כלכלי ורפורמות חקלאיות. המטרות החיצוניות היו **איחוד** העולם הערבי וה**בסת** ישראל. בבדיקת הביצוע של כל אחת ממטרות אלו נדמה כי התמונה היא של כישלון יחסי או מוחלט. נאצר ביסס דיקטטורה התלויה בברית המועצות, שהפערים הכלכליים בה גדולים, שלא הצליחה לשמור על האיחוד עם סוריה או תימן ושהובסה בפני ישראל.

אולם בהיבט ההישרדות וההשפעה לטווח ארוך, נאצר הציב דגם יציבות נדיר בעולם הערבי והפך למושא חיקוי, מקור השראה והשפעה עבור מיליונים גם מחוץ לארצו.

מעניין לפתוח או לסכם דיון זה בשאלת הדריכה: כיצד ייתכן שלמרות הכישלונות הרבים של נאצר, הוא הפך למושא הערצה ולמנהיג הערבי הפופולרי ביותר עד ימינו?

נראה כי בתשובה לכך יש להתייחס ליכולת הרטורית הנדירה שלו, אך בעיקר לגמישות הרעיונית והפוליטית שלו. אלו אפשרו לו להפוך כישלון להצלחה ולהפנות את משטרו לעבר יעד חדש מעורר התלהבות. מצד אחר, התקוות שהעלתה האידיאולוגיה שלו אפשרו לערבים לחתור ליעד חיובי, וליעוד לאומי שמעבר לשסעים ולמתחים המאפיינים את המזרח התיכון עד היום.

ביבליוגרפיה

לאקוטיר, ז' (1972). **נאצר ויורשיו**. תל-אביב: עם עובד.
 עבד אל-נאצר, ג' (1959). **הפילוסופיה של המהפכה**. תל-אביב: ספרי גדיש.

קרמר, ז' (1989). **לאומיות ערבית וכינון של מדינות ערב**. תל-אביב: עם עובד.

שמיר, ש' (1978). **ירידת הנאצריזם, 1965–1970: שקיעתה של תנועה משיחית**. תל-אביב: מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור.

פרק 13 – ממלכת ירדן בשנים 1946–1970

קו מנחה

ירדן כמודל לתימרון והישרדות שלטון שמרני מתון.

מטרות

- הבנת השפעות השליטה הבריטית על היווצרותה ומדיניותה של ירדן.
- הבנת ההישגים הירדניים במלחמת העצמאות כהתעצמות וכאיום על היציבות.
- הבנת דרכי ההישרדות של מדינה קטנה ושלטון מתון בין "ענקים" מהפכניים.

מוקדים

- ירדן כיצירה קולוניאלית וכמלוכה ערבית עצמאית
- ירדן והישגי 1948 – בין התעצמות לאיום
- שמירה על היציבות במישור הפנימי
- תלות, תימרון ושמירת עצמאות במישור הבינלאומי

הצעות דידקטיות

ירדן כיצירה קולוניאלית וכמלוכה ערבית עצמאית

ניתן לפתוח בשאלת המוקד: **האם ירדן הינה מדינה ערבית או יצירה מערבית?** חשוב להבהיר כי ירדן נוצרה באופן מלאכותי, בתוך שטחי המנדט הבריטי על פלסטינה ובניסיון להעניק גמול לשושלת ההאשמית שתמכה בבריטניה במלחמת העולם הראשונה. זוהי מדינה ענייה במשאבי

טבע אשר גבולותיה אינם נשענים על חטיבה גיאוגרפית או פוליטית היסטורית מוכרת – מצב שלא תרם ליציבותה. משום כך, מתחילתה הייתה ירדן תלויה בתמיכה בריטית לקיומה הכלכלי ולבנייתו והחזקתו של צבאה. התלות של ירדן בבריטניה נמשכה גם לאחר קבלת העצמאות. ראוי לשים לב כי גלאב באשה (המופיע בתצלום מאחורי האמיר עבדאללה), מפקד הלגיון הערבי הירדני, הינו אזרח בריטי. לפחות במקרה אחד בריטניה ביצעה התערבות צבאית ישירה להגנה על ירדן.

עם זאת, חשוב להציג גם את ההיבט האחר של המלוכה הירדנית. זהו למעשה אחד מהשלטונות המשמרים רציפות של הנהגה ערבית מסורתית מובהקת, ושנתנו ביטוי לרבגוניות של הזהות הערבית, יותר מבכל מדינה ערבית במזרח התיכון. בניגוד לשלטונות הלאומניים המהפכניים הערביים, ירדן לא הכניסה נציגות סובייטית ושיטות סובייטיות או רעיונות חילוניים מערביים באופן מסיבי.

ירדן והישגי 1948 – בין התעצמות לאיום

גם כאן ניתן לפתוח את איסוף המידע בשאלה לדיון: **האם תוצאות מלחמת העצמאות מחזקות את ירדן או מאיימות עליה?** בכיתה חלשה נפתח בהגדרה הדידקטית, הקובעת כי ירדן נבנתה מכוח הישגי 1948 אך גם סבלה בגללם מחוסר יציבות פנימית. יש לחזור ולהזכיר, על בסיס מפת שביטות הנשק מפרק 9, כי ירדן היא המדינה הערבית היחידה שזכתה להישג משמעותי במלחמה נגד ישראל. יש להתחיל בבחינת ממדי ההישג:

1. הישג טריטוריאלי. שליטה בשטחי הגדה המערבית – יהודה ושומרון.
 2. הישג דמוגרפי. שילוש אוכלוסיית המדינה הקטנה.
 3. הישג יוקרתי-בינלאומי. שליטה בערים מקודשות כירושלים ובית-לחם. לעומת זאת, הישג זה מהווה גם איום משמעותי על ירדן:
1. **איום זהותי-תרבותי-אתני.** הפלסטינים הופכים לרוב בקרב אוכלוסייה מקומית מגוונת שזהותה אינה ברורה לחלוטין.
 2. **איום פוליטי-לאומי.** בהדרגה שואפים הארגונים הפלסטיניים לכונן בירדן מדינה פלסטינית, תוך הפלת המשטר ההאשמי והכנה למאבק נגד ישראל.
 3. **איום במישור הבין-ערבי.** השליטה בשטחים מעוררת קנאה בקרב המדינות שלא זכו להישג במלחמה והן מאשימות את ירדן בשיתוף פעולה עם ישראל.

שמירה על היציבות במישור הפנימי

האם ירדן "מחבקת" את הפלסטינים או מדכאת אותם? מקיימת דמוקרטיה או משליטה דיקטטורה כמו מדינות ערב האחרות? יש להציג את גישותיו השונות של הממשל הירדני אל מול האיום הפלסטיני על יציבות המשטר. מחד גיסא, נוקט השלטון ההאשמי בדרך של קבלה וקואופטציה (שילוב המתנגד אל תוך הממסד). יש להדגיש כי ירדן היא המדינה היחידה המעניקה אזרחות לפלסטינים ומשלבת אותם בכל דרגי החברה (מלבד הצבא), בכלכלה, בתרבות, במינהל, כנבחרים וכשרים. באופן כללי נשמרת בירדן מידה רבה של דמוקרטיה, המשמשת גם כערוץ להכלת המתחים והתנועות המתחרות. מאידך גיסא, השלטון פועל לדיכוי של פעילות לאומית פלסטינית עצמאית ומתנגד להקמת אש"ף. אמנם, במשך זמן ניכר ירדן הסכימה, הסכמה שבשתיקה, לפעילות מזוינת פלסטינית. אולם, במצבי מבחן קיצוניים הממשל ההאשמי לא היסס לפעול בכוח צבאי, תוך גרימת אבידות ניכרות לארגונים פלסטיניים. יש לציין כי למרות האתגרים שהציבו הארגונים הפלסטיניים והנטייה להיעזר בכוח לדיכויים, ירדן נותרה מבין היציבות והדמוקרטיה שבמדינות ערב.

תלות, תמרון ושמירת עצמאות במישור הבינלאומי

ירדן תלויה מראשיתה בבריטניה ובמערב לקיום צבאה ולהרתעת שכנותיה החזקות (ישראל, מצרים, עיראק, סוריה). כמו כן, ירדן תלויה גם במדינות הסובבות אותה לקיום קשרי מסחר וכלכלה בשל ניתוקה הגיאוגרפי מן הים ודלות משאביה. לאור כל זאת, ירדן מצויה באיום מתמיד של סיפוח או התערבות בממשל הפנימי מצד מדינות ערב הגדולות, בעלות המשטרים המהפכניים. מצד שני, ירדן עומדת מול הסכנה להפוך לגרורה מערבית שאינה מסוגלת לנהל מדיניות משלה. ההישג הגדול של חוסיין מלך ירדן היה ביכולתו לתמרן בין המדינות הסובבות אותו, להיכנס בבריתות ולנתקן, להיעזר בסיוע בריטי ולהפגין אי תלות, בצורה ששמרה על עצמאותו. למעשה, טעותו הבולטת (אם לא היחידה) הייתה כאשר לא שמר על עצמאותו והצטרף לסוריה ולמצרים במלחמת ששת הימים.

ביבליוגרפיה

בר-לביא, ז' (1981). **המשטר ההאשמי 1949–1967 ומעמדו בגדה המערבית**. תל אביב: מכון שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה.
 מילסון, מ' (1984). **ירדן והגדה המערבית**. ירושלים: האוניברסיטה העברית. המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דייויס.
 ססר, א' (1974). **ישות ירדן במסיבות משתנות: האליטה העבר-ירדנית, וצפי תל והמלחמה במחבלים**. תל-אביב: אוניברסיטה. מכון שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה.

פרק 14 – היהודים עוזבים את ארצות האיסלאם

קו מנחה

סיום קיומן של קהילות יהודי ארצות האיסלאם כשילוב בין תהליכי התעוררות לאומית מקומיים לבין העימות הישראל-ערבי.

מטרות

- הבנת השפעות תהליכי הדה-קולוניזציה וגיבוש הלאומיות הערבית על יהודי ארצות האיסלאם.
- הבנת השפעות הסכסוך הישראלי-ערבי על יהודי ארצות האיסלאם.
- היכרות עם תהליכי התמודדות ויציאה של קהילות יהודי ארצות האיסלאם השונות.

מוקדים

- מצוקת יהודי ערב כתוצאה "נורמלית" של התעוררות לאומית
- רדיפת יהודי ערב ויציאתם מארצות האיסלאם כתוצאה של הקמת מדינת ישראל
- דמיון והבדלים בין תפוצות שונות בארצות האיסלאם

הצעות דידקטיות

מצוקת יהודי ערב כתוצאה "נורמלית" של התעוררות לאומית

בכיתה חזקה ניתן לפתוח בשאלת דריכה כגון – האם סוף סוף התחילו עמי האיסלאם להתנהג כמו אנטישמים אירופיים "נורמליים"? או באופן פחות אירוני – לשאול: במה מקבילים הגורמים, המאפיינים והתוצאות של מצוקת יהודי ארצות האיסלאם בשנות ה-40 וה-50 לאלו של מצוקת יהודי אירופה בסוף המאה ה-19? בכיתה חלשה ניתן להציג את מורכבות התשובה לשאלה כמהות השיעור ולבצע אותו כחיפוש אחר פריטי מידע המדגימים מהות זו. כאן נפתח בטענה כגון: מצוקת יהודי ארצות האיסלאם ופתרונותיה דומה למצוקת יהודי אירופה בכך שהיא תוצאה של התעוררות לאומית אתנית הדוחה מיעוטים ויוצרת שינוי כלכלי המצמצם תפקידים שנתפסו על ידי יהודים. ההבדל בין התהליך האירופי למה שהתרחש במזרח התיכון הוא שהיהודים סבלו גם משום שזוהו עם השלטון הזר, ונותרו ללא הגנתו לאחר הדה־קולוניזציה. זהו היבט נוסף של העובדה שהלאומיות הגיעה למדינות ערב כייבוא אירופי וכתגובה לכיבוש אירופי. לאיסוף דוגמאות ניתן להשתמש בעיקרי המידע שבפתיחת הפרק, כמו גם במקטעי מידע לגבי תהליכים במדינות השונות – בעיקר אלו הנוגעים לצפון אפריקה. ראוי לציין הבדל מהותי נוסף. יהודי אירופה סבלו ולפחות לפי הפרשנות הציונית) במידה מסוימת משום שעדיין לא הקימו מדינה יהודית. יהודי ארצות האיסלאם סבלו במידה מסוימת מפני שהמדינה היהודית הוקמה.

רדיפת יהודי ערב ויציאתם מארצות האיסלאם כתוצאה של הקמת

מדינת ישראל

יש מקום להבהיר את קו השבר שיצרה מדינת ישראל בקיום היהודי בארצות האיסלאם. הדבר בלט במיוחד בארצות שהשתתפו בלחימה נגד ישראל ומתוכן רק בירדן לא הייתה קהילה יהודית ותיקה, אך חל על רובן ככולן. הזיהוי של יהודי ארצות ערב עם ישראל הפך אותם למושא של עוינות ולחשודים בנאמנות כפולה. באופן אבסורדי, האשמה זו הפכה לעתים לנבואה המגשימה את עצמה, שכן היהודים שאוימו ונדחקו מהחברה הערבית תלו את תקוותיהם בישראל. ככל שגבר האיום הקיומי עליהם הם נזקקו לעזרה, ונאלצו לקיים את קשריהם עם ישראל במחותרת,

באופן שהצדיק לכאורה את האשמתם בחתרנות. נוצר מעגל קסמים של חוסר אמון הדדי, שדחק גם יהודים שלא הזדהו עם ישראל לאופציה "הציונית" של עלייה. על פי גישה זו מופיעה ישראל כמושיעה של היהודים בארצות האיסלאם מרדיפות.

מאידך גיסא כדאי לציין גם את הפרשנות הביקורתית לתהליך יציאת יהודי ארצות האיסלאם. בצורתה הקיצונית ביותר היא מנסחת את הבעיות באופן כמעט הפוך. לפי הגישה הביקורתית, מדינת ישראל הוקמה כדי לפתור את בעיית האנטישמיות של יהודי אירופה, אך איחרה את המועד, ואף איבדה את עיקר המאגר האנושי הפוטנציאלי שלה בשל השואה. הקמת המדינה גרמה להתעוררות אנטישמיות כלפי יהודי ארצות ערב, ואז פנתה זו להציל אותם מהבעיה שהיא עצמה עוררה. בכך רתמה ישראל את יהודי ארצות האיסלאם לצורך גידולה המספרי, אף שלא היו ציונים ולא סבלו מאנטישמיות עד הקמתה.

אם בוחרים להציג עמדה ביקורתית זו יש לציין מספר הסתייגויות בולטות; ראשית, כאמור במוקד הקודם, נראה כי דחיית יהודי ארצות ערב הייתה מתרחשת ממילא, בדיוק כמו האפלייה והמתוחות כלפי מיעוטים אתניים קטנים אחרים במזרח התיכון (נוצרים, אשורים, וכו'). שנית, אין לראות את יהודי ארצות האיסלאם כמושאים חסרי רצון עצמי של מניפולציה. עבור רוב יהודים מסורתיים אלו, הייתה הקמת המדינה גורם משמעותי להתעוררות לאומית ודתית, ללא קשר ובמקביל לדחייה מצד החברה הערבית. גם קליטת יהודי ארצות האיסלאם בארץ לא הייתה תהליך פשוט או שנעשה מתוך שיקולים תועלתניים בטווח הקצר, והיא נבעה מאידיאולוגיה לא פחות ואולי יותר מאשר בגלל צרכיה המידיים של המדינה.

הד למחלוקות בין שתי דעות אלו ניתן למצוא במחלוקת בין יוצאי עיראק ומאוחר יותר בהיסטוריוגרפיה, בין אלו שהציגו את היציאה מעיראק כהצלה מרדיפות לאלו שטענו כי הרדיפות היו מניפולציה של שליחי התנועה הציונית בעיראק. סקירה על כך ניתן למצוא בספרו של משה גת, **קהילה יהודית במשבר: יציאת יהודי עיראק 1948-1951**, בהוצאת מרכז זלמן שז"ר עמ' 150-155.

דמיון והבדלים בין תפוצות שונות בארצות האיסלאם

ראוי לציין מספר קווי דמיון העולים מסקירה של תפוצות היהודים

בארצות האיסלאם השונות – אך גם להדגיש הבדלים ותהליכים שהתפתחו בשלבים ושונים באזורים שונים.

הקווים הדומים נוגעים לתהליכים מעגליים של דחייה וחשדנות גוברת מצד הסביבה, כמו גם לתופעות שיהודי ארצות האיסלאם לא נתקלו בהן מאות שנים, כגון פרעות ופגיעות בנפש. ההבדל הבולט הוא במועדי התהליכים ובקיצוניות שלהם. תהליכי הדחייה ואף הרדיפות בלטו במדינות ערב שהיו מעורבות בעימות הישראלי-ערבי ואף הופיעו בהם בשלב מוקדם יותר. זאת, הן בשל ההשפלה הצורבת שספגו וקירבתן לקו עימות, הן משום שמדינות אלו זכו להתעוררות לאומית ועצמאות מוקדם יותר. ואילו בצפון אפריקה, התגברו תהליכי הדחייה והאיום רק עם עזיבת צרפת את האזור, כעשור אחרי מלחמת העצמאות. באזורים אלו גם זוהו היהודים באופן מודגש יותר עם השלטון הזר, ולעתים פנו לעזוב יחד עימו.

ביבליוגרפיה

צור י' והלל, ה' (1995), **יהודי צפון אפריקה במאות ה-19 וה-20**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

קזז, נ' (1991), **היהודים בעיראק במאה העשרים**. ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח.

אטינגר, ש' (עורך) (1986), **תולדות היהודים בארצות האיסלאם**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

לאוניברסיטת תל-אביב אתר העוסק במורשת יהודי ארצות האיסלאם:

http://jic.tau.ac.il/moreshet/_services/morim.asp

יחידה ה: יחסי ישראל והעולם הערבי בשנים 1949–1994: בין מלחמה לשלום

פרק 15 – מדיניות החוץ של ישראל 1949–1994

קו מנחה

ישראל כמדינה קטנה ומבודדת גיאוגרפית הזקוקה לתמיכת המעצמות.

מטרות

- התלמידים יבינו את הצורך הקיומי של ישראל בתמיכה חיצונית.
- התלמידים יכירו את היוזמות השונות של ישראל ביחסי החוץ.
- התלמידים יבינו את התנאים והשיקולים שהשפיעו על תמיכת המעצמות בישראל.

מוקדים

- החיפוש אחר בעלות ברית
- היחסים עם ארצות הברית
- היחסים עם ברית המועצות והגוש הקומוניסטי

הצעות דיסקטיות

החיפוש אחר בעלות ברית

השאלה המנחה המתבקשת מאליה למוקד זה היא: מדוע כה זקוקות התנועה הציונית ומדינת ישראל לתמיכת המעצמות? ואילו השאלה המעט מורכבת יותר היא: מדוע תומכות המעצמות בישראל או לחילופין, מסתייגות ממנה?

ניתן להתייחס לשאלה זו גם דרך הקביעה המעניינת בספר הלימוד (סעיף א'), שככל שעולה המחיר שישראל מוכנה לשלם בעד תמיכה מעצמתית, כך פוחתת נכונות המעצמות לתמוך בה. ניתן להציג זאת כסוג

של מעגל קסמים. ככל שישראל להוטה יותר לברית, היא מפגינה את חולשתה ואת תלותה במעצמות ומעוררת אצלן את החשש שלא משתלם להיכנס עמה בברית. וככל שתהליך יציאתן של בריטניה וצרפת מהמזרח התיכון מתקדם, ישראל הולכת ונחשפת לאיומים מצד מדינות ערב ומחפשת תמיכה מערבית. עם סיום תהליך היציאה, שוב אין המעצמות יכולות לכפות את רצונן על מדינות ערב באופן ישיר. במצב כזה השליטות הקולוניאליות לשעבר הופכות בעצמן לתלויות בשיתוף הפעולה של מדינות ערב ולכן לא נלהבות לברית עם ישראל.

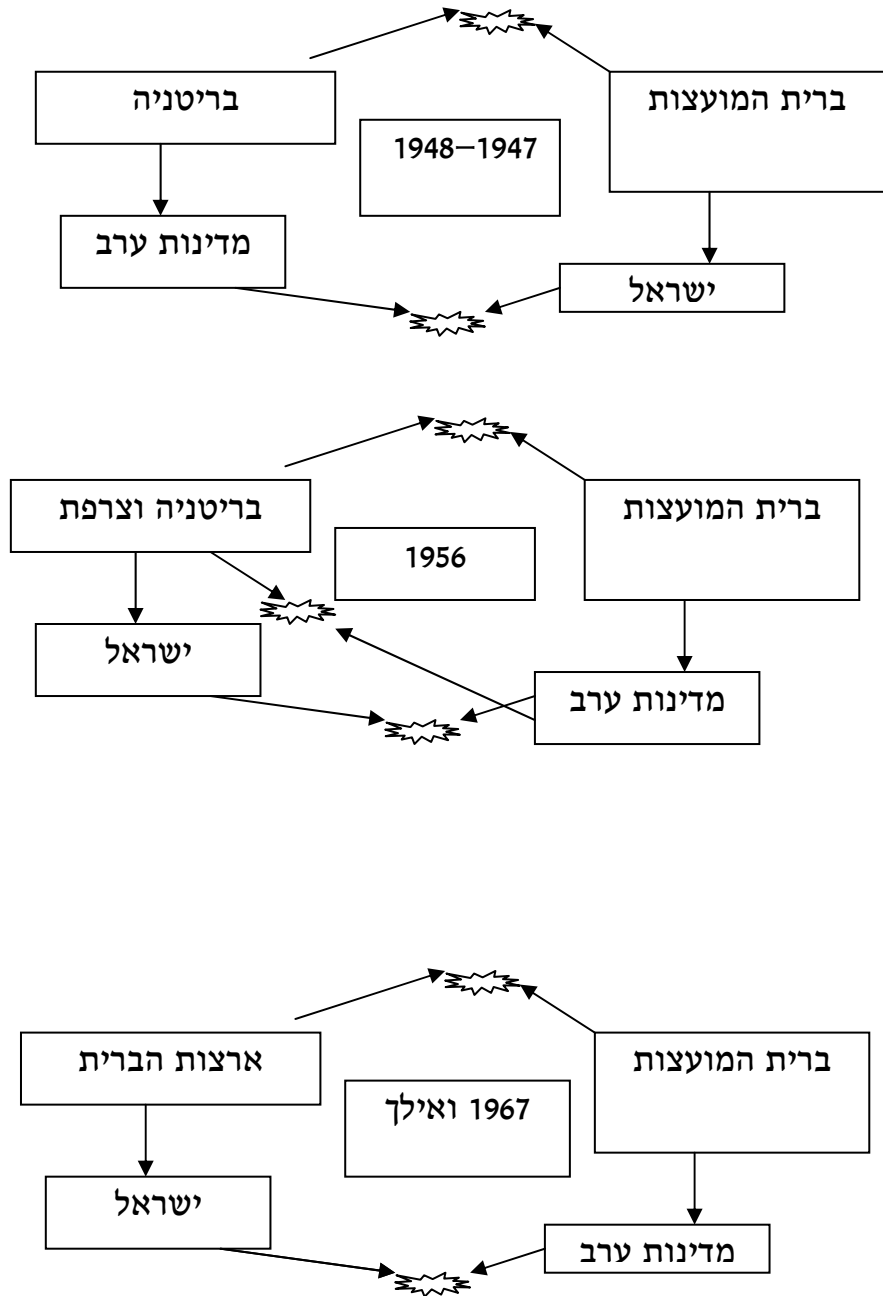
ניתן לנתח את השינוי במדינות היעד לאורך ציר הזמן, ולראות כיצד נעה ישראל בחיפושה ממזרח למערב.

שנה	1949-1948	+ 1952	1956	1964
מדינה תומכת	ברית המועצות	גרמניה	צרפת	ארצות הברית

בכל תיאור היחסים בין ישראל ומעצמות אירופה ניתן להשתמש בייצוג חזותי המדגיש את ארבעת הצדדים ביחסים. שתי מעצמות העל מתחרות זו בזו ונאלצות לפעול בהתאם ללחצים שמפעילות מדינות ערב, בעוד ישראל מחזרת אחר שתיהן.

ככל שמדינות ערב נוטות יותר לעבר אחת המעצמות, כך גדל הסיכוי שהמעצמה השנייה תתמוך בישראל.

יחסי החוץ של ישראל

היחסים עם ארצות הברית

בהצגת היחסים עם ארצות הברית חשוב להדגיש כי תמונת "היחסים המיוחדים" עם ארצות הברית המוכרת לנו כיום לא אפיינה את העשורים הראשונים. ארצות הברית כמעצמת-על ושחקנית חדשה באזור, הייתה מעוניינת, כמו מעצמות אירופה, ביחסים טובים עם מדינות ערב. מחלקת המדינה האמריקנית, באופן מסורתי, לא ראתה בישראל נכס. השאלה המעניינת יותר היא: מאילו סיבות בוחרת ארצות הברית לתמוך בסופו של דבר בישראל?

בתשובה לשאלה זו חשוב לשים לב לממד האינטרסנטי ולהמשך "מעגל הקסמים". אף שישראל ממהרת לתמוך בגוש המערבי ובארצות הברית, למשל, במלחמת קוריאה כבר ב-1950, הרי שארצות הברית מתעלמת באופן רשמי מישראל עד סוף שנות ה-60. התנאים שהובילו לתמיכתה של ארצות הברית היו, מצד אחד, פנייתן של מדינות ערב לגוש הסובייטי, ומצד אחר, ההצלחות הצבאיות של ישראל, שכנראה נתפסו כמוכיחות את ערכה כבעלת ברית. רק לאחר שישראל הוכיחה שרידות ואף עוצמה, החלו בקשותיה להכרה ולשיתוף פעולה להיענות.

בהסתייגות לדגם "התמיכה בעקבות הוכחת עוצמה" וכשינוי שחל בו, יש לציין את הלחץ האמריקני על ישראל (החל מסוף שנות ה-70) לבטא מתינות מדינית. מכאן ואילך ניכר כי התגמול שישראל מקבלת הוא דווקא על הימנעות מפעולה, תהליך שהגיע לשיאו במלחמת המפרץ ב-1991, שבה ישראל נדרשה מפורשות על ידי ארצות הברית שלא להגיב על מתקפת הטילים עליה.

היחסים עם ברית המועצות והגוש הקומוניסטי

לימוד היחסים עם ברית המועצות עשוי להיפתח בתמונת תשליל של היחסים עם ארצות הברית. כאן מומלץ להפוך את הסדר ולשאול תחילה שאלת דריכה: כיצד דווקא ברית המועצות, שהתנגדה ללאומיות היהודית, הופכת לתומכת הבולטת של ישראל? ולאחר מכן לשאול: מהם השלבים והאירועים המובילים את ברית המועצות לסגת מתמיכתה בישראל? למעשה, במשך רוב העשור הראשון לקיום ישראל, לא הצליחה ברית המועצות להשיג מדרך רגל במזרח התיכון, שמדינותיו עדיין היו תלויות בבריטניה ובצרפת. בתקופה זו הייתה ישראל ברירת מחדל עבור הסובייטים. אולם עם עליית משטרים מהפכניים במדינות ערב (כמו זה

של נאצר במצרים), ופנייתם לסיוע סובייטי, העדיפה ברית המועצות את הקשרים עם הערבים על הקשר עם ישראל.

ביבליוגרפיה

נויברגר, ב' (1984). **דיפלומאטיה בצל עימות: סוגיות נבחרות ביחסי החוץ של ישראל 1948–1978**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
 רביב, מ' (2000). **במשעולי הדיפלומטיה הישראלית: מבן-גוריון ועד ברק**. תל-אביב: משרד הביטחון.
 רוזנטל, י' (1997). "מדיניות החוץ של ישראל – בין ביטחון לדיפלומטיה", בתוך: צמרת, צ' ויבלונקה ח' (עורכים) **העשור הראשון**. ירושלים: יד בן-צבי.

פרק 16 – מדיניות הביטחון של ישראל בשנים 1949–1956

קו מנחה

מדיניות הביטחון של ישראל – בין שמירת הגבולות לשמירת העוצמה.

מטרות

- הבנת האיומים השונים על מדינת ישראל.
- הבנת תפיסת הביטחון הישראלית והגישות השונות לגביה בהנהגה.
- היכרות עם מנגנון הממשל הצבאי והשפעותיו.

מוקדים

- בעיות "הביטחון השוטף"
- בעיות "הביטחון היסודי"
- הממשל הצבאי

הצעות דידקטיות

בהסבר לאבחנה בין ביטחון שוטף לביטחון יסודי יש לזכור כי למושגים אלה יש שתי משמעויות. הראשונה, האבחנה המקובלת בין הגנה על הגבולות לבין השגת הרתעה והכרעה. השנייה, פרי מחלוקת בין שתי גישות, מתונה ואקטיביסטית. כאשר הגישה המתונה מציעה התמקדות בשמירת הביטחון השוטף והגישה האקטיביסטית תובעת מלחמה יזומה לשם הרתעה והכרעה.

חשוב להוסיף, כי אין מדובר רק בגישות עקרוניות אלא גם בשני מחנות פוליטיים בתוך הנהגת מפא"י, כאשר בן-גוריון ודיין מייצגים את הקו האקטיביסטי ושרת את הקו המתון. כל צעד צבאי-בטחוני מהווה גם ביטוי להתחזקות או היחלשות של אחד המחנות, דבר המגיע לשיאו ב"הדחת" שרת. יש לציין כי פעילות צבאית יזומה יכולה ביכולת הפעולה של הקו המתון, שהיה זקוק לשקט לשם קיום משא ומתן מדיני ולעתים אף פורשה כניסיון להכשילו.

בעיות "הביטחון השוטף"

הבעיה היסודית של הביטחון השוטף היא שמירה על הגבולות הארוכים והפרוצים של המדינה החדשה מחדירות. יש להזכיר כי בשלב זה לא היו בשום אזור בארץ גדר וגבול מסומן ולמעט הקו העירוני בירושלים (החצויה). כמו כן, יש להבהיר את מניעי תופעת ההסתננות וממדיה ואת מאפייניה השונים, שרובם לא היו חבלניים. יש להבחין בין ההסתננות של יחידים כפעילות לא מאורגנת, לבין השימוש הגובר שעשו בה כוחות ביטחון ושירותים חשאיים ערביים ככלי נגד ישראל.

ההצגת פעולות התגמול, יש להציג את ההסלמה ומספר האבידות הגובר בשני הצדדים. ניתן לעשות זאת בגרף על ציר הזמן. לאור המידע המוצג נכון לשאול: מה יוצר את ההסלמה, והאם היא מכוונת בידי הצדדים או בלתי רצויה להם?

על בסיס תיאורי פעולות התגמול בספר יש מקום להעלות לדיון שאלה כפולה: האם פעולות התגמול היו יעילות והשיגו את מטרתן, והאם הן מוסריות שהרי לא פגעו במסתננים?

מכאן מומלץ לעבור להשערות לגבי דרכי הפעולה העולות מכל תשובה לשאלות אלה. מחד גיסא, אפשר לטעון כי יש להפסיק את פעולות התגמול

ולשאוף להסכמים, ומאידך גיסא, ניתן לומר כי יש להחריף את פעולות התגמול לכדי מבצע מנע מקיף או מלחמה יזומה. שאלה זו עומדת בבסיס התנהלותה של ישראל מול הפלסטינים עד ימינו.

בעיות "הביטחון היסודי"

ביסוד הביטחון היסודי עומדת הציפייה ל"סיבוב שני", כלומר למלחמה נוספת עם הערבים הנובעת מהשאיפה שלהם למחוק את השפלתם במלחמת העצמאות.

השאלה המרכזית בהקשר זה נוגעת לדרכים למניעתה של מלחמה כזו או למניעת תבוסה בה. כל הנוגעים בתחום ביטחון ישראל העריכו כי על ישראל להיות מוכנה למלחמה כנגד שתי מדינות ערביות בו זמנית, וכי עליה לבנות את כוחה הצבאי כך שיוכל להכריען. הגישה המתונה בשאלה זו מניחה כי שמירת המצב הקיים לאורך זמן תבטא נכונות לשלום ותוכיח את נחישות ישראל לשרוד עד שהערבים יכירו בקיומה. הגישה האקטיביסטית ראתה בגבולות ישראל הקיימים נקודת תורפה, ובשמירה על הסטטוס קוו ביטוי של חולשה. תומכי גישה זו ראו במלחמה יזומה דרך לעצב מחדש את המציאות הסובבת וכלי להשיג הכרעה והרתעה שיובילו לבסוף לשלום.

מומלץ לשאול: האם הוויכוח על ההסתננות הינו דיון ענייני או כלי לשכנוע במחלוקת על אודות הביטחון היסודי, כלומר תירוץ לתקוף או להימנע ממלחמה יזומה?

השאלה העמוקה יותר שבבסיס הוויכוח אכן מזמנת דיון בכיתה: מהי הדרך הראויה להשגת ביטחון – האם שמירה על מצב קיים וניהול משא ומתן להסכם או הפגנת כוח ותקיפת האויב?

הממשל הצבאי

הממשל הצבאי הוא אפיזודה נשכחת בתודעה הישראלית. ראוי להזכיר שבמשך כ־20 שנה שישית מאזרחי ישראל היו נתונים תחת שלטון צבאי בתוך המדינה. הממשל הצבאי חדר לכל תחומי החיים, וזכויות האזרח הבסיסיות של הערבים הוגבלו קשות בתחומים שונים, כגון חופש תנועה, הזכות לעבודה, חופש ביטוי, חינוך ותרבות ועוד. היחס הבסיסי אל הערבים שבחרו להישאר בישראל ולהכיר בריבונותה היה כאל אויב. מעניין להזכיר כי לממשל הצבאי התנגדו מפלגות מכל קצות הקשת

- הפוליטית, החל במפ"ם וכלה בהירות הימנית. מגוון מפתיע זה מעיד על הדמוקרטיה של חירות, ורומז לתחושת מפלגות אלו כי הממשל הצבאי משרת את מפא"י. כמו כן, יש מקום לחזור ולקרוא את הפיסקאות הנוגעות לתושבי המנדט הערבים במגילת העצמאות. לאחר הבהרת היבטי הממשל הצבאי, מומלץ להעלות לדיון את השאלות ההיסטוריות והערכיות לגביו:
1. האם הממשל הצבאי שימש להגנת המדינה או ככלי לשליטה ולהשגת יתרון פוליטי למפלגת השלטון – מפא"י?
 2. האם הממשל הצבאי ביסס את נאמנות האזרחים הערבים למדינה או שחידד עוינות וניכור?
 3. האם (ולמשך כמה זמן) מותר לדמוקרטיה להשליט שלטון צבאי על חלק מאזרחיה על בסיס מוצאם?

ביבליוגרפיה

- טל, ד' (1998). **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה, 1949–1956**. שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.
 מוריס, ב' (1994). **מלחמות הגבול של ישראל**. תל-אביב: עם עובד.
 כהן, ה' (2006). **ערבים טובים**. ירושלים: כתר.

סרטים

- תקומה**, פרק 11 – האופסימיסט
איסתיקלאל (על החינוך והתרבות הערבים תחת הממשל הצבאי)

פרק 17 – מלחמת סיני

קו מנחה

מלחמת סיני – בין ניצחון צבאי לכישלון מדיני.

מטרות

- הבנת הגורמים הפנימיים, האזורים והבינלאומיים שהובילו למלחמה.

- היכרות עם מהלכי המלחמה העיקריים ומשמעותם.
- הבנת תוצאותיה הסותרות של המלחמה במישור הצבאי והמדיני.

מוקדים

- הגורמים והתנאים למלחמה
- מהלכי המלחמה
- תוצאות המלחמה והשפעותיה

הצעות דידקטיות

הגורמים והתנאים למלחמה

יש לארגן את הגורמים בשלושה מעגלים:

1. מעגל פנימי-ישראלי. כאן מדובר על הכרעה בגישה הביטחונית לטובת האקטיביסטים, חסידי המלחמה היזומה (שהוצגה כחיונית למען "הביטחון היסודי"). בעקיפין גם מדובר בהכרעה פוליטית בין שני מחנות בהנהגת מפא"י (אקטיביסטים מול מתונים).
2. מעגל אזורי. כאן מדובר על חשש מהתעצמות מצרים בשל התחזקות המשטר והתנועה הנאצרית, ובשל עיסקת הנשק המצרית-צ'כית. כמו כן, מדובר על גורמים ישירים בעימות עמה, כגון הפעלת הפידאיון מעזה וסגירת דרכי השיט מאילת.
3. מעגל בינלאומי. כאן יש להבהיר את ניצול ההזדמנות שישראל חיפשה מזה זמן – יצירת ברית עם מעצמות מערביות. הלאמת תעלת סואץ והתקרבות נאצר לגוש המזרחי דחפה את בריטניה וצרפת לשיתוף פעולה עם ישראל. אין זה גורם ישיר כי אם תנאי מאיץ, שכן הרצון לזכות בתמיכת המעצמות שימש מניע עקיף ליציאה למלחמה. כשאלה מארגנת ניתן לשאול: כיצד מונעת המלחמה מגורמים במישור הפנימי והחיצוני? במבט ביקורתי ניתן לשאול: האם המלחמה נועדה לשרת את צורכי הביטחון של ישראל או להביא להישגים במאבק הפוליטי ובמדיניות החוץ?

מהלכי המלחמה

אין צורך ללמד את הקרבות או את צירי התנועה. מומלץ לעמוד על המשמעויות של המהלכים העיקריים.

חיל השריון החדש של ישראל הוכיח יכולת גבוהה, בעיקר בניידות ובה תמודות עם תנאי השטח, וסימן את תפקידו העתידי המרכזי. הצנחנים ביצעו ככל הנראה תפקיד שולי, אך זכו למקום מרכזי בדעת הקהל, בעקבות הצניחה המבצעית היחידה בהיסטוריה הישראלית והניצחון רב הקורבנות בקרב המיתלה. זהו סיום מהלך של בניית יוקרתן של יחידות עילית בצה"ל שראשיתו בפעולות התגמול.

תוצאותיה של המלחמה והשפעותיה

השאלה המנחה לאיסוף המידע היא: האם יש לראות את תוצאות המלחמה כהישג או ככישלון?

חשוב לעמוד על הניגוד שבין ההישגים הצבאיים המרשימים להישגים המדיניים המוגבלים, שלא לומר הכישלון. צה"ל, שבסופו של דבר פעל רק בסיוע חלקי של המעצמות שתרמו למלחמה פחות מהמתוכנן, הוכיח עצמו מחדש כצבא מוביל ברמה האזורית. המבצע המהיר ומיעוט האבידות עשה רושם רב בארץ ומחוצה לה. אולם ישראל כמדינה נחלה כישלון ונאלצה ללמוד את גבולות הכוח, כאשר שתי מעצמות העל הפעילו עליה לחץ מסיבי ליציאה מהשטח שכבשה ולהשבת המצב הקיים. עם חזרתה של מצרים לסיני יכול היה נאצר להציג את המצב ככישלון ישראלי וכהישג מצרי בעמידה כנגד ישראל ושתי המעצמות הקולוניאליות התוקפניות.

המבצע הוכיח כי במסגרת המאבק הבינ-גושי ("המלחמה הקרה") לא ניתן לצאת למלחמה ללא תמיכת מעצמת-על. המעצמות הישנות (בריטניה וצרפת) לא היו מסוגלות יותר לקבוע את סדר היום הבינלאומי ללא הסכמת ארצות הברית, והסכמה זו לא ניתנה להן. למעשה, נראה כי אף שישראל הצליחה להשיג תמיכה של מעצמה, התברר לה כי מדובר במעצמה ש"זמנה עבר".

למלחמה היו גם מספר הישגים מעבר לתחום הצבאי. ישראל המשיכה ליהנות מהברית הצבאית עם צרפת, שתוביל גם לפיתוח חיל האוויר והעוצמה הגרעינית שלה. במישור הפנימי חידשה המלחמה את אמון העם בצבאו (היה זה שלב נוסף בפיתוח המיליטריזם הישראלי – האמונה במרכזיות הצבא ככלי לפתרון בעיות וביסוסו כמוסד חברתי). ההסתננויות מאזור רצועת עזה פסקו וחופש השיט נשמר. אלא שמחיר הישגים אלה היה הגברת הרצון המצרי לסיבוב נוסף ומכריע, וזניחת הדרך המדינית.

ביבליוגרפיה

בר־און, מ' (1991). **אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש**. שדה־בוקר: המרכז למורשת בן־גוריון.
 גולני, מ' (1997). **תהיה מלחמה בקיץ ...: הדרך למלחמת סיני, 1955–1959**. תל־אביב: מערכות.

סרטים

מבצע סיני (הוצאת דובר צה"ל)
תקומה, פרק 6 – עם במדים

פרק 18 – מלחמת ששת הימים**קו מנחה**

מלחמת ששת הימים כהישג הבולט של גישת "הביטחון היסודי" וכנקודת מפנה היסטורית.

מטרות

- הבנת הגורמים לפרוץ המלחמה (בין הכרעה חיונית לקצר תקשורת).
- היכרות בסיסית עם מהלכי המלחמה.
- הבנת תוצאותיה והשפעותיה של המלחמה כהישג יוצא דופן וכמוקדי מחלוקת מזמן המלחמה ועד ימינו.

מוקדים

- הגורמים למלחמה
- מהלכי המלחמה
- תוצאותיה והשפעותיה של המלחמה

הצעות דידקטיות

הגורמים למלחמה

שאלה מנחה מעניינית תהיה: האם מדובר במלחמה יזומה או במלחמת מגן מחוסר ברירה? התשובה מורכבת למדי. גם כאן מומלץ לשים לב למספר תחומים ומעגלים.

1. **המעגל הפנימי.** גם כאן הדחף למלחמה בא מצד החוגים הצעירים והאקטיביסטיים בהנהגת תנועת העבודה, כחלק ממאבקם בהנהגה הוותיקה שנתפסה כהססנית.

2. **המעגל האזורי.** חלה החרפה ביחסי ישראל ומדינות ערב, שהייתה קשורה גם ליחסיה עם סוריה ומצרים (כל אחת בנפרד) וגם לתחרות בין שתיהן על מנהיגות העולם הערבי. כאן יש מקום לתאר את ביטויי התוקפנות השונים ולציין כי צעדיה התוקפניים של כל אחת מהמדינות נתפסו על ידה במובן מסוים כאמצעי הרתעה בלבד ולא כאקט של תוקפנות (לדוגמה, הכנסת צבא מצרי לסיני).

3. **המעגל הבינלאומי.** במעגל זה ניכרת לראשונה מעורבות מלאה ומובהקת של מעצמות־על, גם בתמיכה וחימוש שהגבירו את הנכונות למלחמה, וככל הנראה גם בהזנת מידע מודיעיני שגוי שדחף את מצרים לתוקפנות.

כסיכום, ניתן לומר שעל פי המידע שעמד בפני ישראל הייתה היציאה למלחמה תגובה לאיום קיומי. מרגע גיוס המילואים נכנס לפעולה מהלך שמאוד קשה לבטלו מבלי להפגין חולשה כלפי חוץ ולעורר התמרמרות כלפי פנים. וכך, גם אם בתקופת ההמתנה לא תקפו מדינות ערב, היה קשה מאוד להימנע ממתקפת נגד מקדימה.

מהלכי המלחמה

שוב, אין צורך ללמוד את צירי התנועה ומסלולי הקרבות כי אם את המהלכים העיקריים והחידושים המשמעותיים. המאפיין הבולט של המלחמה היה כמובן מהירות הניצחון. הגורמים שהובילו לניצחון המהיר הם מאפייני תורת הלחימה של צה"ל – התקפיות, מיקוד, ניידות והפתעה, שעמדו בניגוד לגישה שאפיינה את הביטחון השוטף, ההגנתי מעיקרו. המלחמה הייתה שעתם הגדולה של החילות הממוכנים הגדולים – חיל האוויר וחיל השריון – שיעמדו במרכז האסטרטגיה גם במלחמה הבאה.

ההתקפיות והמיקוד מתבטאים בכך שבפועל הלחימה לא התנהלה לחלוטין בו זמנית, כי אם נשענה על העברת ריכוזי כוחות לשם הכרעה בכל פעם באחת מהחזיתות.

תוצאותיה של המלחמה והשפעותיה

מלחמת ששת הימים נחשבת למוצלחת במלחמות ישראל ומהווה הישג צבאי ומורלי עצום. עם זאת, היא גם הביאה לתוצאות מדיניות וחברתיות הרות גורל, השנויות במחלוקת עד היום.

מומלץ לבצע עבודה מסכמת כיתתית בחלוקה לקבוצות, כאשר כל קבוצה נוטלת ערוץ אחד מתוך תחומי התוצאות. בכיתה חזקה ניתן לבצע עבודת איסוף זו לקראת משפט פומבי, שיעסוק בשאלה: האם תוצאות המלחמה קידמו את מדינת ישראל או פגעו בה? יש לזכור כי כמעט כל תוצאה ניתנת לפרשנות לשתי פנים, ומומלץ מראש לקבוע קבוצות שיפרשו את התוצאות באופן סותר.

ביבליוגרפיה

אורן, מ' (2004). **שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון**. אור יהודה: דביר.

גולן, ח', ושי, ש' (2007). **נחשונים: 40 שנה למלחמת ששת הימים**. תל-אביב: מערכות.

גלבוע, מ' (1968). **שש שנים, שישה ימים**. תל-אביב: עם עובד.

סרטים

שישה ימים ביוני

תקומה, פרק 8, קו פרשת המים

פרק 19 – מלחמת יום הכיפורים

קו מנחה

מלחמת יום הכיפורים כזעזוע לאומי.

מטרות

- הבנת הגורמים למלחמה והקשר בינם לבין האווירה הלאומית.
- הכרת מהלכי המלחמה העיקריים.
- הבנת תוצאות המלחמה והמשמעויות שיוחסו לה.

מוקדים

- הגורמים למלחמה
- מהלכי המלחמה
- תוצאות המלחמה

הצעות דיסקטיות

הגורמים למלחמה

בהוראת הגורמים למלחמה זו יש להעמיד במרכז את השאלות הבאות:

1. האם ניתן היה למנוע את המלחמה בדרך כלשהי?
2. האם ניתן היה לצפות את המלחמה?

שאלות אלו עמדו במוקד הדיון הציבורי לאחר המלחמה, אך למעשה עלו כבר בדיונים במוקדי הכוח לפנייה. כלומר, שאלות אלה העסיקו את ההנהגה, שבחרה לתת להן ככל הנראה במודע תשובות הנראות לנו כיום שגויות. מצד אחד, נראה כי לפני המלחמה כבר צצו יוזמות שלום אמריקניות וערביות, שנדחו על ידי הממשלה. מצד אחר, נראה כי חלק מגורמי המלחמה היו גלויים לעין או לפחות ידועים למערכות המודיעין.

בשאלה המסכמת שלב זה – מדוע לא נמנעה המתקפה הערבית (בצעדי משא ומתן או במתקפת מנע)? – ניתן להתייחס לתפקידה של האווירה הציבורית לאחר הניצחון במלחמת ששת הימים, לשכרון הכוח של ההנהגה ולבעיות התפיסה המודיעינית של צה"ל.

מהלכי המלחמה

בהוראת מהלכי המלחמה חשוב להדגיש שלושה היבטים:

1. ההפתעה והפעולה הברזמנית של סוריה ומצרים.
2. המחיר הכבד של קרבות הבלימה ולמעשה הקריסה של קווי ההגנה הראשוניים.

3. מתקפת הנגד והצלחתה המרשימה.

שתי שאלות הראויות לדיון לגבי שלב הלחימה הן: ראשית, מה הייתה מטרת המתקפה – השמדת ישראל (כמשתמע מדברי דיין) או דחיפתה למהלך מדיני? כתמיכה מסוימת לשאלה זו ניתן להקשות: מדוע לא המשיך הצבא הסורי את המתקפה לתוך שטח ישראל לאחר שפרץ את קווי ההגנה הישראליים?

השאלה השנייה הינה: מה מהאירועים במלחמה מבטא את חוסנו של צה"ל ומה את חולשתו? שאלה זו עשויה להכין את הרקע למשמעויות שיוחסו למלחמה בדיעבד.

תוצאות המלחמה

בניתוח התוצאות, חשוב להבחין בין ההישגים בפועל לבין המשמעויות שיוחסו להם. למעשה, שאלה מרכזית היכולה לסייע לנו לעמוד על הסתירות היא: מדוע מלחמה שמסתיימת בניצחון נתפסת כתבוסה או כישלון? נראה כי ייחוס המשמעות השלילית להישגים מתבסס על הציפיות המוקדמות הגבוהות ועל האמון (המוגזם?) בהנהגה. ייתכן כי זהו גם הגורם לאכזבה מהפוליטיקה הממוסדת המובילה להקמת תנועות חוץ פרל-מנטריות.

מעניין להנגיד את תוצאות מלחמה זו לתוצאות מלחמת ששת הימים במישור המדיני – בעוד שהניצחון המזהיר הקודם הוביל למלחמה נוספת, הרי שמה שנתפס ככישלון הוביל בהדרגה לשלום. הדבר מעלה שאלות לגבי נכונותה של ישראל לשלום ואת השאלה: האם ביכולתה של ישראל להבין מסרים מדיניים או רק את שפת הכוח?

מעבר לכך, חשוב להבחין בין תוצאות לטווח קצר ולטווח ארוך. רעידת האדמה הפוליטית, כמו גם צעדי השלום, הבשילו לא כתוצאה מיידית של המלחמה אלא רק מספר שנים מאוחר יותר.

ביבליוגרפיה

גולדשטיין, י' (2008). **מנהיגות בעתות מלחמה**. תל אביב: משרד הביטחון. שמש, מ' ודרורי, ז' (2008). **טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה**. קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. יחזקאלי, פ' (2005). **מלחמת יום הכיפורים ולקחייה**. תל-אביב: משרד הביטחון.

סרטים

תקומה, פרק 10, רעידת אדמה.

פרק 20 – הסכם שלום בין ישראל למצרים

קו מנחה

השלום עם מצרים כהישג תקדימי וכמוקד מחלוקת.

מטרות

- הבנת הגורמים שאפשרו והובילו למשא ומתן בין ישראל ומצרים.
- הכרת תהליך המשא ומתן ומעורבות ארצות הברית.
- הבנת תוכן ההסכם והשלכותיו.

מוקדים

- הרקע למשא ומתן
- ניהול המשא ומתן ועיקרי ההסכם
- יישום ההסכם והשלכותיו

הצעות דידקטיות

הרקע למשא ומתן

האם השלום מבשיל כתוצאה מתהליכים מבניים או שמקורו ביוזמה אישית?

כמו בניתוח הגורמים למלחמות מומלץ לשים לב להתפתחויות במספר מעגלים.

1. **המעגל הפנימי.** כאן הכשירו את הקרקע: (1) תחושת הכישלון ממדיניות הכוח שנבעה מזעזוע מלחמת יום כיפור, (2) החלפת ההנהגה.
2. **המעגל האזורי.** הרקע היה התפוררות הקואליציות הערביות וסכנת המשבר הכלכלי במצרים, כמו גם התחושה של השבת הכבוד הלאומי הערבי בעקבות הנחלת אבידות לצה"ל.
3. **המעגל הבינלאומי.** פנייתה של מצרים מהגוש המזרחי אל חיקה של ארצות הברית יצרה לראשונה מצב שבו יש למעצמה אינטרס לקרב בין ישראל למדינה ערבית שתחת חסותה.

עם זאת, מעבר לכל הגורמים המבניים הרחבים, ראוי להתייחס גם למקומה של האישיות בהיסטוריה. שני המנהיגים המעורבים בהסכם העזו לזנוח עמדות מושרשות שלהם. ראויה לציון במיוחד היוזמה האישית של סאדאת שהיוותה בהחלט נטילת סיכון ויש שרואים בהתנקשות בו מחיר ששילם על הסכם השלום, אם כי מניעי הרוצח נתונים גם לפרשנות אחרת). יש אף מקום לשאול: האם בתהליך השלום ישראל היא היוזמת או הנגררת? האם ללא העזת סאדאת היה מנהיג ישראלי יוזם צעד דומה? זאת, כחלק משאלה רחבה יותר: האם בשלושה העשורים הראשונים לקיומה, ישראל אכן שאפה לשלום או העדיפה את מצב העימות המתמשך? להדגשת הממד האישי כדאי לבצע ניתוח של נאומו של סאדאת, ולחקור כיצד משתקפת בו זהותו והביוגרפיה שלו.

ניהול המשא ומתן ועיקרי ההסכם

האם מעורבות המעצמה האמריקנית במשא ומתן היא התערבות כפייתית או סיוע חיוני?

בתיאור ניהול המשא ומתן יש לשים לב למעורבות המסיבית של ארצות הברית ונשיאה ג'ימי קרטר. מעניין לשים לב למתח שבין השאיפה הישראלית הקבועה עד ימינו לניהול משא ומתן ישיר, לבין הנטייה של משא ומתן כזה להוביל למבוי סתום והצורך בהתערבות האמריקנים.

בניתוח עיקרי ההסכם יש לשים לב למחיר ולהישגים של כל צד. ניתן לשאול כשאלת גירוי לדיון: מי המרוויח ומי המפסיד מהסכם השלום? (שאלה דומה לזו שנשאלה לסיכום מלחמת העצמאות). או לחלופין, לשאול: מה ציפתה כל מדינה לקבל ומה קיבלה בהסכם?

במבט ראשון נראה כי ישראל עושה את מרבית הוויתורים ואינה מקבלת שום רווח מוחשי. אל מול רושם שטחי זה יש לציין את המחיר ששילמה מצרים בזירה הערבית ואת התמורה הפוליטית, הצבאית והכלכלית שארצות הברית העניקה לישראל. עיסקה מעגלית כזו תאפיין גם את התמיכה האמריקנית בהסכמי שלום אחרים. אולם מעבר לכל התמורות, חשוב להזכיר את הערך של ההסכם במניעת מלחמה וקורבנות בחיי אדם.

יישום ההסכם והשלכותיו

יש להבהיר את ההיגיון מאחורי היישום הדו־שלבי ואת הצורך להכשרת הציבוריות הישראלית, כמו גם לבדיקה הדדית הדרגתית של שתי המדינות זו את זו ולבניית אמון. ביישום ההסכם מובלט העיקרון של נסיגה מלאה (הדבר מודגש במאבק המשפטי הממושך על השטח הזעיר של ואדי טאבה). השלכת ההסכם היא שעיקרון זה יעמוד בבסיס כל משא ומתן עתידי עם מדינות ערב. להסכם השלכות חיוביות רבות במדיניות החוץ של ישראל, אך הוא גבה מחיר לא קטן בתחום הפנים. למרות ההסכמה הרשמית הרחבה, יישומו חידד מתחים פוליטיים בין ימין ושמאל והאיץ באופן פרדוקסלי את תנופת ההתנחלות בשטחים, שלפי ההסכם נועדו לשלטון עצמי פלסטיני.

מעניין לערוך משפט או לקיים דיון ציבורי להערכת המחיר מול הרווח של השלום עם מצרים, בתקופה שבה השלום מתקיים במשך שלושה עשורים – בדיוק כמשך שנות המלחמה עמה שקדמו לו. אל מול הטענות החוזרות ונשנות ביחס ל"שלום הקר", יש מקום להציב את מספר החללים בשלושים שנות העימות עם מצרים ואת החיסכון בעלויות החזקת גבול השלום.

ביבליוגרפיה

- זליגה, מ' (1987). **הסכמי קמפ דויד והקשרם המדיני**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- כלפון, מ' (2002). **ממלחמה לשלום: מהלכי השלום בין מצרים לישראל בשנים 1970–1979**. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אל־סאדאת, א' (1978). **סיפור חיי, תל־אביב**: עידנים.

סרטים

תקומה, פרק 13, הלנצח תאכל חרב?

פרק 21 – בין מלחמה לשלום, 1982–1994**קו מנחה**

בין עימות להפשרה ביחסי הפלסטינים וישראל.

מטרות

- הבנת התנודתיות ביחסי ישראל עם מדינות ערב ועם הפלסטינים על רקע תהליך ארוך טווח של מיתון העימות.
- היכרות עם תופעת "כישלון הכוח" בעימותים נגד תנועות גרילה והתקוממות אזרחית.
- הבנת השינוי בדפוס המעורבות של המעצמות, מגירוי עימותים לדחיקה להסכמים.

מוקדים

- מלחמת לבנון הראשונה
- האינתיפאדה הראשונה
- מלחמת המפרץ הראשונה
- ועידת מדריד
- הסכמי אוסלו
- הסכם שלום עם ירדן

הצעות דידקטיות

בהוראת פרק סבוך זה יש להציג **מתווה-על** ולחזור אליו מדי פעם. גם ממרחק הזמן המועט ומפרספקטיבה היסטורית צרה, ניתן לראות דפוס שהופיע ביחסים עם מצרים וחוזר ביחסים עם הפלסטינים. זהו דפוס שבו ההתשה ההדדית בעימות, יחד עם תחושה של השבת הכבוד העצמי של

הצד הערבי כתוצאה מעימות, מכינים את הקרקע למשא ומתן. עם זאת, המשא ומתן עצמו מתקשה להתקדם ביוזמה של הצדדים המעורבים, והתערבות של מעצמה (ארצות הברית) היא המעבירה אותו משלב דיוני הסרק לשלב החתימה.

מלחמת לבנון הראשונה

מומלץ לשאול: מדוע מלחמת לבנון נחווה ככישלון צורב? כמו במלחמת יום כיפור, בולט במלחמת לבנון הפער שבין ההישג הצבאי המהיר והמרשים לבין תחושת הכישלון המדיני והמחלוקות שעוררה. בהוראת המלחמה חשוב להתעכב על הפער שבין המטרות המוצהרות לבין הביצוע בפועל, כמו גם על המתח שבין הדרג הצבאי למדיני ותחושת הולכת השולל. בהמשך, יש להתעכב על היבט התוצאות הבלתי צפויות. המלחמה השיגה במהירות את מטרתה העיקרית – סילוק כוחות אש"ף מלבנון, אך הובילה להסתבכות ממושכת בשטח לבנון והעירה אויבים חדשים ובלתי צפויים, במקום להסתיים בהסכם שלום. למעשה, עם היציאה מלבנון נראה כי הציבור הישראלי החל להסתייג מכל מלחמה יזומה ומלחימה כדרך להשגת יעדים מדיניים. שינוי זה יש לקשור לעצם השפעת הסכם השלום עם מצרים שהעירה תקווה לסיום הסכסוך. יש לראות שינוי זה בדעת הקהל גם על רקע השינויים בתרבות ובאתוס הישראליים, שהחלו לשים דגש חזק על היחיד. מתקבל אפוא הרושם כי שום הישג צבאי לא יצדיק עוד את מחיר חיי היחידים שהוקרבו למענו.

האינתיפאדה הראשונה

ההתקוממות הנרחבת בשטחי יהודה שומרון ועזה, הפתיעה את ישראל. יש לראותה גם כאירוע אלים נרחב, אך גם כציון דרך בדרך להסכמי השלום. האינתיפאדה הבהירה חד משמעית את דרישת העם הפלסטיני ב"שטחים" לפתרון לאומי, ואת חוסר נכונותו לחיות תחת כיבוש "נאור". ההתקוממות העממית, שרובה הייתה בלתי חמושה, חשפה את הקושי של דמוקרטיה לבצע דיכוי צבאי נרחב של אזרחים. האינתיפאדה גם השיבה לפלסטינים את תחושת הכבוד שנגזלה מהם לאורך שנות הגלות, הכיבוש ולאחר ההשפלה שחשו בעקבות גירוש כוחות אש"ף לתוניס. עם זאת, העם הפלסטיני שילם בקורבנות ניכרים בנפש, בגוף וברכוש במשך ארבע שנות ההתקוממות.

מלחמת המפרץ

להתשה ההדדית שגרמה האינתיפאדה יש להוסיף את ההשפעה המערערת של מלחמת המפרץ, שבה נקטה ישראל לראשונה תפקיד פסיבי בעת שהותקפה. גם התנסות זו תרמה להכרה במגבלות הכוח הישראלי כמו גם בכפיפותה לארצות הברית (שדרשה מישראל לא להגיב). הצירוף של האינתיפאדה ושל מלחמת המפרץ חשוב להבנת תהליך השלום.

ועידת מדריד

ועידה זו זכורה בעיקר כמשא ומתן עקר שחשף את נוקשות ראש הממשלה שמיר. עם זאת, ראוי לראות אותו גם כשלב בדרך להסכמי אוסלו. לראשונה זכה אש"ף למעמד הדומה למעמד של מדינה בוועידה בינלאומית. כמו לפני הסכמי קמפ דייוויד, גם כאן קדמה להסכמי השלום התקרבות של ארצות הברית לאויב הערבי של ישראל; במקרה זה, בעקבות התמוטטות ברית המועצות ופניית אש"ף לעבר ארצות הברית.

הסכמי אוסלו

מומלץ לבצע השוואה בין הסכמי אוסלו והסכמי קמפ דייוויד. כאמור בפתיחה, ניתן לזהות דפוס דומה בתהליכים שהובילו לשני ההסכמים, אך בהמשך חשוב לעמוד על ההבדלים ביניהם. בתהליך החתימה על הסכמי אוסלו ניתן לזהות מספר מאפיינים הנראים כחזרה על הסכמי קמפ דייוויד. בעיקר במעורבות ארצות הברית ובמשקל הניכר שיש לאישיות המנהיגים החותמים. עם זאת, חשוב להדגיש גם את השוני בהסכמים שנחתמו עם הפלסטינים. הסכמי אוסלו אינם הסדרי קבע ואינם כוללים התחייבות לנסיגה מלאה. ניתן לראות בכך לקח מהוויתורים שנעשו בהסכמי קמפ דייוויד, אך גם נסיגה מהתקדים שנקבע בהם ועדות לחוסר אמון בין הצדדים.

הסכם שלום עם ירדן

השאלה המנחה עיסוק קצר בהסכם זה היא: "למה רק עכשיו?". מדוע ירדן, שקיימה יחסי דו־קיום לא רשמיים עם ישראל במשך חמישה עשורים, מגיעה למסקנה שכדאי לה עכשיו לחתום על הסכם שלום, ומדוע הסכם כזה חיוני לשני הצדדים? זוהי הזדמנות לראות את הקשר בין ההסכמים השונים ואת פירות הסכמי אוסלו, שכיום נראים בעיקר כגובים מחיר ולא

כמביאים להישג. הסכם השלום עם ירדן הינו אחד מפירות הסכמי אוסלו, שהביאו עמם הפשרת יחסים עם חלק ניכר ממדינות ערב. בסיכום פרק זה ניתן לדון בשאלת המחיר וההישגים של הכניסה לתהליך משא ומתן לשלום עם הפלסטינים. עם זאת, חשוב לציין כי מדובר בדיון פוליטי ולא היסטורי, שכן קירבת נקודת המבט מקשה על הערכת האירועים.

ביבליוגרפיה

בנבנשתי, מ' (1992). **מחול החרדות: אינתיפאדה, מלחמת המפרץ, תהליך השלום**. ירושלים: כתר.

הירשפלד, י' (2000). **אוסלו: נוסחה לשלום: המשא ומתן על הסכמי אוסלו – האסטרטגיה ומימושה**. תל אביב: עם עובד.

שיף, ז' ויערי א' (1984). **מלחמת שולל**. ירושלים: שוקן.

שלו, א' (1990). **האינתיפאדה: הסיבות, המאפיינים וההשלכות**. תל-אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה.

סרטים

תקומה, פרק 16 – סדר בבית; פרק 21 – האבן וענף הזית

החברה הישראלית

יחידה ו: העלייה הגדולה וקליטתה

פרק 22 – העלייה הגדולה 1948–1964

קו מנחה

העלייה הגדולה כהגירה ייחודית בקנה מידה היסטורי.

מטרות

- הבנת ממדי העלייה וייחודה בהיבט השוואתי.
- היכרות עם גלי העלייה העיקריים והגורמים להם.
- היכרות עם דפוסי העלייה העיקריים, השיקולים שעמדו מאחוריהם והלבטים שעוררו.

מוקדים

- ייחוד העלייה הגדולה
- ארצות מוצא, מניעי העלייה וממדיה
- דרכי ארגון העלייה

הצעות דיסקטיות

מומלץ ללמד פרק זה כהמשך רציף לפרק 14 – יהודי ארצות האסלאם. תיאור העליות מתקשר ישירות לסיום הקיום היהודי בארצות ערב.

ייחוד העלייה הגדולה

יש להבין את ייחודה של העלייה הגדולה כדי שניתן יהיה להעריך את גודל האתגר שהעמידה בפני המדינה הצעירה וכדי להעניק הקשר ופרופורציות להישגי הקליטה או כישלונותיה. כאמור בפרק, וכבסיס לפיתוח חשיבה סביב כל אחד ממאפייני ייחודיותה של התופעה, יש להעמיד את העלייה כתופעה בהקשר השוואתי. השוואות המדגישות את ייחודיותה של העלייה ביחס לעליות שהגיעו לפני קום המדינה, ביחס לאוכלוסייה הקולטת וביחס למדינות קולטות הגירה אחרות באותה תקופה. ניתן לפצל את העבודה בנושא זה לשלוש קבוצות, כשכל אחת מהן מקבלת את נתוני המידע לגבי מושא השוואה אחר או אוספת אותם מהספר.

ארצות מוצא, מניעי העלייה וממדיה

יש מקום לדון במניעים כלליים של העלייה שלאחר קום המדינה, הנוגעים לכלל העולים (למשל, עצם הקמת המדינה וההתלהבות שעוררה). עם זאת, חשוב לעשות אבחנה בין מניעים וגורמים שהם יחודיים לאזור או למדינה מסוימת. יש להדגיש את ייחודה של העלייה ההמונית בהכפלת אוכלוסיית המדינה בזמן קצר, כמו גם את ייחודן של מדינות המוצא הבולטות, שביניהן פוגשים לראשונה מדינות מוסלמיות כמו עיראק ותימן. מומלץ לחדד את ההבדלים במניעיה של כל אחת מקבוצות העולים בהתאם להתפתחויות הייחודיות לאזור שממנו באה. בהמשך, ניתן לצייר את גרף הגידול והירידה בהיקף העלייה ולנסות להסביר כיצד הדבר נובע מגורמים חיצוניים, כמו איומים או היתרי יציאה. כמו כן, מומלץ לבחון כיצד העלייה מושפעת מגורמים פנימיים, כמו מידת המוכנות לקליטה בארץ או חוסר היכולת לשלוט בעומס העולים.

דרכי ארגון העלייה

האבחנה הבסיסית בסעיף זה היא בין עלייה המונית ועלייה מבוקרת. על בסיס האבחנה בין שתי צורות ארגון אלו ניתן לערוך גם דיון על סוגיית הבקרה והמיון. בדרכי ארגון העלייה יש מקום להיבטים שונים, כמו תופעת חיסול גלויות או בחירה בין עלייה מחתרתית לעלייה גלויה. בלימוד המקורות הנוגעים למחלוקת בשאלת העלייה המבוקרת, יש להפנות תשומת לב לזהות הארגונית של הכותבים, יותר מאשר לשייכותם האידיאולוגית והפוליטית. ניתן לראות כי המתח העיקרי הוא בין אנשי

מחלקת העלייה שמעוניינים להרחיב את פעילותם באופן מיידי וחוששים מאובדן הזדמנויות, לבין אנשי מחלקת הקליטה שנאלצים להתמודד עם האתגר ארוך הטווח והיקר יותר של קליטת העלייה. בכיתות חזקות ניתן להתייחס לכך שהעלייה הייתה המיזם המובהק של מפא"י, ושחלק ניכר מדורשי המיון היו שייכים לחוגים "האזרחיים" של המעמד הבינוני. חששם של אלו גבר בכל הנוגע למחיר הכלכלי של הקליטה, שחייבה הטלת פיקוח והנהגת מדיניות של צנע. הם אף היו גלויים יותר בהתנשאותם התרבותית ובציפייה לשמירה על צביון "אירופי" בישראל.

ביבליוגרפיה

נאור, מ' (1987). **עולים ומעברות 1948-1952**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
 צמרת, צ' ויבלונקה, ח' (1997). **העשור הראשון**. ירושלים: יד בן צבי.
 הכהן, ד' (1994). **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**. ירושלים: יד בן צבי.

פרק 23 – אתגר הקליטה

קו מנחה

קליטת העלייה הגדולה כשילוב בין אילוצים, אידיאולוגיה, ניסוי וטעייה.

מטרות

- הבנת התפיסות האידיאולוגיות והסביבה התרבותית המנחות את קליטת העלייה.
- הכרת מדיניות הקליטה התרבותית, והערכת ההישגים והמחיר שלה.
- הכרת דרכי הקליטה החומרית בהתיישבות, בתעסוקה ובכלכלה והבנת השיקולים המנחים אותן.

מוקדים

- גישת "כור ההיתוך" ויישומה
- מערכת החינוך בתקופת העלייה הגדולה

- דיור והתיישבות
- כלכלה ותעסוקה
- מאורעות ואדי סאליב

הצעות דידקטיות

בכל אחד מהמוקדים חשוב להדגיש לא רק את הפעולות או המדיניות אלא גם את המבט ההיסטורי עליהן. כאן מדובר, ראשית לכול, באילוצים וברוח התקופה המשקפים את ההכרעות בפועל, ושנית, בשיקולים ובמניעים שהביאו לקבלת ההחלטות. מכיוון שכל אחת מדרכי הקליטה וניסיונות ההתמודדות עם אתגר העלייה שנוי כיום במחלוקת, חשוב לפתוח אותם לדיון וביקורת. עם זאת, חשוב מאוד להדגיש את המבט ההיסטורי כדי להימנע מאנכרוניזם, חכמה שלאחר מעשה או שיפוט של מעשי דמויות היסטוריות על פי ערכים שכלל לא שררו בתקופתן.

גישת "כור ההיתוך" ויישומה

בהסבר גישת "כור ההיתוך" יש להתייחס לפחות לשלושה ממדים: האידיאולוגיה הציונית (שלילת הגולה והיהודי החדש), התפיסה המקובלת בעולם בקליטת הגירה (התאמת העולה לחברה) והתרבות העברית-ישראלית. חשוב להתייחס לשיקולים אידיאולוגיים ולשיקולים פרגמטיים של צורכי העולה והחברה. אף ראוי להתייחס למניעים סוציולוגיים-פסיכולוגיים של חשש של חברה ותיקה משינוי בעת הצפה במהגרים. שאלה מנחה לדיון כפתיח לניתוח השיקולים יכולה להיות: את מי נועדה גישת "כור ההיתוך" לשרת ולקדם? חשוב להימנע מראייה חד צדדית או קונספירטיבית של הגישה ששררה באותה תקופה בכל המדינות קולטות ההגירה.

בהצגת היישומים של גישת "כור ההיתוך" יש להתייחס להשפעתה על מגוון רחב של תחומים, ממערכת החינוך ועד לצבא, מחינוך חובה עממי עד להתנדבות המונית להנחלת שפה למבוגרים. מומלץ להראות כי גם מדיניות הקליטה החומרית מושפעת מתפיסת "כור ההיתוך" ו"היהודי החדש", ומהכוונה להפוך את העולים לחלוצים יצרניים ולעתים בעל כורחם).

בהערכת הישגיה ומחירה של מדיניות "כור ההיתוך" ניתן לקיים דיון או

אף משפט ציבורי. מומלץ שלא לנהל את הדיון סביב "מוסריות" הגישה, ששיפוטה הוא לרוב אנכרוניסטי, אלא סביב שאלה, כגון: האם גישת "כור ההיתוך" תרמה לעולים ולמדינה או פגעה בהם? חשוב להציג מגוון מספק של מקורות – גם כאלו התומכים במדיניות. שכן, רוח התקופה כיום בחינוך הממלכתי מנוגדת לאידיאלוגיה הציונית-קולקטיביסטית של תקופת העלייה הגדולה, וקשה לתלמידים להיכנס לנעליהם של קובעי המדיניות דאז או אף לאלו של העולים.

ניתן לסכם את הישגיה ומחירה של גישת "כור ההיתוך" בטבלה מסוג זה:

הישגים	בעיות
שפה עברית וביעור בערות	התנגשות בין מסורת דתית לתפיסות חילוניות
טכסים וסמלים מוסכמים: יום זיכרון, עצמאות, טיול שנתי, בר-מצווה במצדה. ריקודי עם	התנגשות בין תרבות ארץ המוצא לתרבות הישראלית או המערבית-אשכנזית
תחושת לכידות וגאווה בתרבות מקומית	התנגשות בין תפיסות וערכים של ההורים לבין בית הספר
צה"ל כצבא העם, כגורם מלכד	רמה נמוכה של חינוך במעברות ובעיירות פיתוח

חשוב לציין כי מרבית ההתמרמרות בקרב העולים עלתה לאו דווקא על עצם המדיניות כמו על אי קיום מדיניות "כור ההיתוך" באופן המתבקש מן המושג. כעס רב התעורר בשל חוסר מפגש בין עולים לוותיקים ובשל אי שילוב תרבויות. הדבר בולט גם בניתוח הישגיה וכשליה של מערכת החינוך.

מערכת החינוך בתקופת העלייה הגדולה

שאלה מנחה לדיון בתפקיד מערכת החינוך בתקופה זו היא: האם מערכת החינוך מצמצמת או משמרת פערים בין עולים לוותיקים ובין בני מוצא אתני שונה?

בהצגת התמודדותה של מערכת החינוך יש להתייחס להיקף האתגרים, בממדים, שככל הידוע, אין מערכת חינוך מקיפה כלשהי בעולם שהתמודדה עם שכמותם. חשוב להראות את הישגי היסוד של מערכת החינוך ולהציגם על רקע תקופתם ועל רקע מערכת החינוך המנדטורית: קליטתם של כמעט כל ילדי המדינה למערכת חינוך חובה חינוך עממית, ביעור כמעט מוחלט של הבערות והקניית השפה העברית תוך פחות מעשור. במבט כזה בולטת ההשקעה הכספית והאנושית האדירה בחינוך, בתנאי מלחמה ועומס כלכלי. מאידך גיסא, יש להפנות מבט ביקורתי למבנה מערכת החינוך ולהישגי תלמידיה. כאן בולט בידול כמעט מלא בין תלמידים עולים, בעיקר בני יוצאי ארצות האיסלאם, לבין תלמידים ותיקים ובני יוצאי אירופה. למעשה, נשמר בידול בבתי ספר נפרדים בחינוך העממי ובהישגים לימודיים וקבלה לתיכון ולהשכלה גבוהה. יש לסייג את השיפוט גם בכך שמערכת החינוך, בעיקרה, אינה מצמצמת או משמרת, אלא מבטאת פערים שיסודם בהיבטים כלכליים חברתיים.

דיור והתיישבות

בסקירת שלבים ופתרונות שונים למצוקת הדיור ולהתיישבות העולים, חשוב מאוד להתייחס גם לשיקולים שהנחו את ההתיישבות היהודית בארץ כבר מראשית המאה ובמיוחד לאחר הניצחון במלחמת העצמאות. מאידך גיסא, יש להתייחס להיבט של האילוצים, הניסוי והטעייה. השיקולים המתמשכים, נחלתה של תפיסת התיישבות חלוצית, היו: הרחבת הבסיס הכלכלי-חקלאי ויישוב הספר. הדבר בולט במיוחד ביחס למושבי עולים ועיירות הפיתוח. במבט ביקורתי, ראוי לשאול ביחס לכך על ההבדל שבין ההתיישבות החלוצית שלפני קום המדינה וההתיישבות גרעיני הנח"ל (לאחריה) להתיישבות העולים שלאחריה, מבחינת המוכנות הנפשית-ערכית וחופש הבחירה. מכאן עולה, שהעולים נדרשו להגשים את ערכי החלוציות של הוותיקים כאשר לא בהכרח הזדהו עמם וכאשר הוותיקים ברובם היו מרוכזים במרכז הארץ. מתח כזה עולה, למשל, ממכתב העולים התימנים למוסדות המיישבים.

מבחינת היבט האילוצים וההתמודדות, יש מקום להראות את ההשקעה העצומה הנוגדת כל היגיון כלכלי, המעידה על מחויבות עקרונית לרעיון הקליטה. לעומת זאת, יש להדגיש את קשיי הדיור בפועל ואת העובדה שכל פתרון גרר עמו בעיות חדשות. בהיבט זה, מומלץ דווקא להדגיש את הצד

הבלתי מכוון ואת התוצאות הלא צפויות המלוות הכרעות בשעת מצוקה. בניתוח מקורות של פעילי עלייה, כגון לובה אליאב, יש לנסות לזהות, במקביל, את ההתגוננות והאמצעים הרטוריים המלווים אותה ואת החוויה האותנטית של ריבוי העולים ושל מוגבלות המשאבים של מי שלקח על עצמו אחריות להתמודדות.

כלכלה ותעסוקה

כשאלה מנחה לנושא הכלכלי כדאי לשאול: האם הגעת עולים לתעסוקות נמוכות הכנסה ולמעמד כלכלי-נמוך, הינה תוצאה של אפלייה או של מאפיינים רגילים של קליטת הגירה? בחקירה כזו חשוב להבחין בין היבטים של התגייסות למען העולים לבין צעדים שהובילו לקיבועם בתחתית הריבוד הכלכלי-חברתי. יש להבהיר את מנגנון הצנע כהכרעה על הגבלת הצריכה של בעלי משאבים על מנת לספק את צרכיה הבסיסיים של כל האוכלוסייה, ובעיקר של העולים. במובהק, צעד כזה לא אפיין מדינות הגירה באותה תקופה. לעומת זאת, עבודות הדחק, ומאוחר יותר התיעוש, נראים כצעדים שהובילו את העולים לתעסוקה מעוטת הכנסה ונמוכת השכלה. מעניין לציין כי גם רוב המהגרים לארצות ההגירה הגדולות, כמו ארצות הברית וקנדה, השתלבו תחילה בעבודות מסוג זה. ועם זאת, כדאי לשאול: האם עבודות הדחק והתיעוש בעיירות הפיתוח סייעו לעולים או פגעו בהם?

מאורעות ואדי סאליב

מאורעות ואדי סאליב ראויים לציון כנקודה של התפרצות ראשונה של מאבק חברתי-אתני גלוי בישראל. חשוב לראותם כביטוי לתסכולם של העולים ובני הדור השני לעלייה מאי השתלבותם במרכז החברה הישראלית ומן הפערים שנוצרו בכל התחומים בין ותיקים לעולים. במיוחד יש לציין כי מחאה עדתית מבטאת את התחושה כי הפערים אינם נובעים ממאפייני העולים אלא מאפלייה מצד הקולטים. כלומר, יש הבחנה בין המצב האובייקטיבי של הפערים לבין הפרשנות שהם מתחילים לקבל בפי הסובלים מהם. לעומת זאת, יש לראות את המאורעות גם כביטוי למיעוט ההשפעה הפוליטית של מצוקת העולים. שהרי בבחירות שנערכו בעקבותיהם לא הצליחו מפלגות עדתיות לתפוס מקום בכנסת. ניתן לארגן את המידע סביב השאלה: במה מבטאים אירועי ואדי סאליב

את עוצמת ההשפעה של המחיר שנדרש לשם קליטת העלייה ובמה הם מבטאים דווקא את שוליותה?

ביבליוגרפיה

נאור מ' (1987). **עולים ומעברות 1948–1952**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
 עופר, ד' (1996). **בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, 1948–1953**. ירושלים: יד בן-צבי.
 צמרת, צ' ויבלונקה, ח' (1997). **העשור הראשון**. ירושלים: יד בן צבי.
 צור ל' (2000). "הבעיה העדתית", בתוך: צמרת, צ' ויבלונקה, ח', **העשור השני**. ירושלים: יד בן-צבי.

סרטים

תקומה, פרק 4 – קבוץ גלויות; פרק 12 – ישראל השנייה

פרק 24 – העלייה לארץ משנות ה-70 עד סוף המאה ה-20

קו מנחה

קליטת העלייה בשנות ה-70 וה-90 כביטוי לשינויים בתרבות ובאידיאולוגיה הישראלית.

מטרות

- הבנת ייחודה של העלייה הרוסית הגדולה, מניעיה ומאפייניה.
- היכרות עם דפוסי הקליטה החדשים.
- הבנת הקשר של דפוסי הקליטה לשינויים תרבותיים ואידיאולוגיים.

מוקדים

- ישראל כחברה רב תרבותית מגזרית
- דפוסי הקליטה החדשים
- בין עלייה להגירה בעליות מרוסיה

הצעות דיסקטיות

בין עלייה להגירה בעליות "הרוסיות"

מומלץ להבחין בין העלייה בשנות ה-70 לזו של שנות ה-90. יש מקום לשאול: מדוע הספר מגדיר את העלייה הרוסית השנייה כעליית מהגרים, ובמה היא שונה מקודמתה? יש מקום להדגיש בעיקר את מניעי העלייה והמאמצים שנדרשו לשם הגעה ארצה בכל אחד מגלי עלייה אלו. ראוי להתייחס להזדהות הרבה ולמאבק הבינלאומי שעוררה מניעת יציאתם של עולי שנות ה-70 מברית המועצות. לאור זאת, כדאי להזמין את התלמידים לשער: האם ההבדל במניעי העלייה ישפיע גם על הצלחת הקליטה? מותר בהחלט להעלות השגה לגבי השאלה, ולתהות: האם לא כל גל עלייה לארץ ישראל היה מורכב ברובו מאנשים שניתן היה להגדירם כמהגרים? אל מול שתי עליות אלו מעניין להציב את העלייה מאתיופיה. מחד גיסא, מדובר בעלייה שמאפייני העולים בה שונים באופן הקיצוני ביותר ממאפייני העולים מברית המועצות. ברמת ההשכלה, בחתך התעסוקתי, בהרכב המשפחתי ועוד, דומות שתי העליות "הרוסיות" זו לזו והפוכות מהעלייה "האתיופית". אולם ראוי לציין כי דווקא במניעים, במאמץ ובקורבן למען העלייה, קיים דמיון ניכר בין העלייה מברית המועצות בשנות ה-70 לבין העלייה מאתיופיה, במיוחד ב"מבצע משה", ושתייה נבדלות מן העלייה "הרוסית" של שנות ה-90.

דפוסי הקליטה החדשים

בהוראת דפוסי הקליטה החדשים יש לקשרם לשינויים הפנימיים. ניתן לשאול: אילו שינויים בחברה הישראלית ובתרבותה מובילים לשינוי בקליטת העולים? וכן, בכיוון ההפוך, כיצד שינתה קליטת העלייה הגדולה מרוסיה את פני החברה הישראלית בשנות ה-90? מצד אחד, התבססות ישראל מפחיתה את החששות מערעור תרבותה. מצד אחר, הרווחה הכלכלית היחסית מאפשרת השקעה גדולה יותר בעולה. לבסוף, הפנייה לתרבות אינדוידואליסטית מערבית מצמצמת את הלגיטימיות של התערבות ממשלתית בחיי העולים ותרבותם. וכך, המדינה אינה מנסה להגשים מטרות לאומיות באמצעות העולים ואף העולים אינם מנסים להתערות בתרבות הלאומית באופן מיוחד. יש מקום לנהל דיון בשאלה: האם דפוסי החיים בארץ שיצרו בקרבם

העולים בעלייה הרוסית השנייה הם ביטוי של היקלטות או דחייה? האם מדובר בהתפוררות וזניחת הישראליות או בביטוי של חוסן ופתיחות ישראלית?

לצורך כך יש להציג את המידע על פי תחומים שונים: דפוסי "צריכה" תרבותית, חינוך, השתלבות כלכלית ותעסוקתית ושירות בצבא. התמונה שתיווצר מורכבת. ניתן לראות כי למעשה העולים משמרים תרבות אך גם משתלבים בכלכלה, בצבא ובחינוך באופן המחייב גם היכרות עם התרבות הישראלית והכרה בה. זאת ועוד, למעשה יש לחדד את הרגישות לכך שתפיסת הזהות של רבים מהם היא ישראלית, גם אם היא שונה מהציפייה הציונית המסורתית לזהות מקומית בלעדית. ראוי לציין כי גם לאחר התייצבות המצב הפוליטי והכלכלי ברוסיה ולאחר הקלת ההגבלות על מעבר לארצות הברית, בסופו של דבר אחוז נמוך מן העולים בחר לרדת, דבר המעיד על מחויבות למדינה.

כזכור, לאחר ביצוע ההשוואה בין העלייה הרוסית השנייה לבין עליות קודמות הבלטנו את המאפיינים הנראים כתואמים להגירה ולא לעלייה אידיאולוגית. ואילו באיסוף המידע על אודות הקליטה, הודגשו היבטים לא מעטים של הצלחה והשתלבות. יש מקום לתהות מי מצליח יותר בקליטה – המהגר או העולה? ניתן לשאול מה מועיל יותר לקליטתו של עולה – המניעים האידיאולוגיים והנכונות לקבל את תרבות הקולטים או הכישורים המקצועיים והמחויבות לתרבות המוצא?

ישראל כחברה רב תרבותית מגזרית

בהוראת נושא זה יש להציג קודם כל את מגוון הביטויים לרב-תרבותיות ולמגזריות בתחומים שונים. התחומים הבולטים הם תרבות ותקשורת, הצבעה לכנסת, חינוך וריכוזי מגורים/התיישבות. למעשה, ההוכחה לקיום מגזר היא העובדה שבני קבוצה מסוימת (עדתית, דתית, לאומית) נבדלים מהקבוצות האחרות בכמה תחומים בריזמנית, כלומר חיים בנפרד, מחנכים את ילדיהם בנפרד, מצביעים למפלגות נבדלות וכו'. סביר להניח כי הדבר יראה מובן מאליו לתלמידים שצמחו בחברה מגזרית. עם זאת, חשוב להבהיר כי חלוקה כה חותכת לא הייתה קיימת באופן כה בולט לפני שלושה עשורים ואף הייתה נראית תמוהה.

השאלה המתבקשת לסיכום יחידה זו היא: האם קיומם של מגזרים והתפתחות מציאות רב תרבותית בישראל, הם ביטוי לכישלון רעיון קיבוץ

הגלויות והעלייה הגדולה, או דווקא עדות להצלחתו? גם כאן התשובה מורכבת. מצד אחד, יש לשים לב לכך שריבוי התרבויות מבטא את הגיוון האתני והערכי של ישראל, והינו תוצר מלא חיים ומפרה של קיבוץ הגלויות בעלייה הגדולה. ומצד אחר, יש לשים לב לכך שהתרבויות השונות נישאות על ידי מגזרים המתקשים לשתף פעולה. כמו כן, לפחות חלק מהמגזרים, יותר משהם משקפים את המגוון בארצות המוצא, הם תוצר של קשיי הקליטה ואף של תחושות קיפוח שחוו קבוצות בחברה הישראלית.

ביבליוגרפיה

סיקרון, מ', לשם א' (1998). **דיוקנה של עלייה: תהליכי קליטתם של עולי ברית-המועצות לשעבר, 1990-1995**. ירושלים: מאגנס.

קדרוני, מ' והראל מ' (1990). **משפחות בישראל: מקראה לתוכנית ישראל** **חברה רבת-תרבותית**. ירושלים: מכון ון-ליר, בשיתוף משרד החינוך והתרבות.

קלדרון, נ' (2000). **פלורליסטים בעל כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

שבתאי, מ' (2006). **יהודי אתיופיה מזרע ביתא ישראל: מסעם מביתא ישראל לבני הפאלאסמורה וליהודי אתיופיה**. הסוכנות היהודית מחלקת העלייה.

סרטים

תקומה, פרק 18 – שלח את עמי

יחידה ז: החברה הישראלית והתפוצות

פרק 25 – זיכרון השואה במדינת ישראל

קו מנחה

השינויים בזיכרון השואה כשינויים בזהות ובדימוי העצמי הלאומי.

מטרות

- הכרת המאפיינים המשתנים של זיכרון השואה.
- הבנת הגורמים המשפיעים ומתבטאים בשינויים בזיכרון השואה.

מוקדים

- זיכרון השואה בשנות ה־50
- משפט אייכמן והשפעותיו
- העשור הרביעי

הצעות דידקטיות

בהוראת נושא זה יש לבצע השוואות בין ייצוגי השואה מהשלבים השונים כדי לחדד מודעות לשינוי. הממד הנוח ביותר לכך הוא הייצוג החזותי, שניתן להגיע אליו בקלות גם דרך אתרי האינטרנט של יד ושם ושל מוזיאוני שואה נוספים.

זיכרון השואה בשנות ה־50

את זיכרון השואה בעשור הראשון יש לקשר למאפייני התרבות והזהות הישראלים שהוצגו בדיון בקליטת העלייה. יש קשר הדוק בין ההיאחזות בדמות "היהודי החדש", לבין ההימנעות מעיסוק בזיכרון הקורבנות ושימת הדגש על זיכרון הגבורה. בדיון בשתי פרשיות המחלוקת הגדולות – השילומים ומשפט קסטנר – חשוב לשאול: האם הביקורת על ההנהגה

מהווה גם ביקורת על זיכרון השואה המוסכם או שהיא דווקא נשענת עליו ומחזקת אותו? ניתן לראות כי בפועל, הביקורת מימין מאששת את שימת הדגש על מושג הגבורה ואת ההתנגדות לשיתוף פעולה בעבר (ובהווה) עם הגרמנים.

משפט אייכמן והשפעותיו

ראוי לדון במשפט אייכמן, גם בפני עצמו, בנושא השנוי במחלוקת עד היום. המחלוקות הבולטות לגביו הן אלו שעלו עוד בכתביה של חנה ארנדט. האם מדובר במשפט חוקי והוגן או בהצגה תקשורתית? מעבר לכך, יש להדגיש את השפעות המשפט, שנבעו במידה רבה מן החשיפה התקשורתית שעורר. לראשונה, ואולי גם לצרכים תקשורתיים, נחשפו בתקשורת ההמונים סיפוריהם של קורבנות הרדיפות והרצח הנאציים. סיפורים אלו נתנו לגיטימציה לניצולים "הפשוטים" כמו לניצולים "נושאי" הגבורה.

העשור הרביעי

העשור הרביעי מביא עמו חשיפה עצומה לנושא השואה, החל בטלוויזיה וכלה בתוכנית הלימודים. העניין העולמי בשואה, ובמיוחד, כמובן, העניין היהודי בה גובר, והיא הופכת למוקד זהות מרכזי עבור יהודים בתפוצות ובארץ. ביטוי מובהק לכך ניתן לראות בהופעת מוסד "העלייה לרגל" של המסעות לפולין, המרמזים על חשיבות, וכמעט קדושת הנושא דווקא עבור הדור הצעיר בישראל. יש לחשוף את האירועים המעצבים אשר מאפשרים לישראלים להזדהות גם עם תחושות חולשה. מאידך גיסא, יש להצביע בזהירות על הנטייה של מדינת ישראל החזקה להציג עצמה כקורבן. בכיתות חזקות ניתן לשאול: במה הדגשת ההזדהות עם הקורבנות מבטאת פתיחות ובשלות של ישראל, ובמה היא עשויה לשמש כמניפולציה להצדקה עצמית.

ביבליוגרפיה

יבלונקה, ח' (2001). **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**. תל-אביב: משכל.
 רפל, י' (1998). **זיכרון סמוי – זיכרון גלוי: תודעת השואה במדינת ישראל**. תל-אביב: משרד הביטחון.
 שגב, ת' (1991). **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**. ירושלים: כתר.

סרטים

תקומה, פרק 6 – בצל השואה

פרק 26 – ישראל והתפוצות**קו מנחה**

בין שלילת הגולה לדיאלוג עם התפוצה.

מטרות

- היכרות עם הדילמה הציונית ביחס לתפוצות.
- הבנת משמעות התהליכים הדמוגרפיים לגבי מעמד ישראל ביחס לתפוצות.
- היכרות עם השינויים ביחסי הגומלין עם התפוצה, בעיקר האמריקאית.

מוקדים

- גולה או תפוצה – הציונות ושלילת הגלות
- מדינת ישראל כאתגר לקיום בתפוצות
- השינוי במאזן הדמוגרפי והשלכותיו
- יחסי גומלין ושינויים באיזון בין ישראל לתפוצות

הצעות דידיקטיות**גולה או תפוצה – הציונות ושלילת הגלות**

האם החיים בחוץ לארץ הם גלות או ייעוד?

יש מקום להבהיר את מורכבות התפיסה הציונית ביחס לתפוצות. מצד אחד, התפיסה הקלסית המכונה "ציונות קטסטרופלית", ראתה בחיים בתפוצות מצב של גולה, מצב בלתי בריא ומועד לסכנות. מכאן צומחת האידיאולוגיה של שלילת הגולה. מצד אחר, הציונות ראתה בתפוצות גם משאב רב ערך, וזרמים מסוימים בה, כגון הציונות הרוחנית, הניחו כי הקיום המתמיד של התפוצות ימשך, וכי מטרת המדינה היהודית שתקום היא לשמש להן מרכז רוחנית-רבותי. יש לזכור, כי לעומת התפיסה הציונית

עמדו תפיסות יהודיות שראו בקיום בתפוצות מאפיין יהודי ייחודי ורב ערך (גישת דובנוב) או גזירה אלוהית שאין לערער עליה (הגישה החרדית).

מדינת ישראל כאתגר לקיום בתפוצות

האם כדי להיות יהודי טוב צריך קודם כל להיות ישראלי?

הקמת מדינת ישראל בעקבות השואה נראתה כהוכחה חד משמעית לצדקת הגישה השוללת את הגולה. המלחמה הקשה כמו גם העלייה ההמונית הפכו את ישראל למוקד מרכזי של התמודדות יהודית והזדהות של יהודי העולם. הצורך במשאבים הוביל לדפוס של התבססות על תרומות יהודי התפוצות. נרמז כי מי שאינו מגשים את לאומיותו היהודית באופן מלא באמצעות העלייה, מוטב שלפחות יתמוך ביהודים שהעזו לעשות כן. דפוס זה אמנם נתן הכרה לקיומם של יהודי התפוצות, אך גם נשען על הנחת עליונות המדינה על פני התפוצות. במקביל, נקבע דגם חד צדדי, שבו ישראל נעזרת במשאבי יהודי התפוצות אך אינה מתירה להם לעצב את החיים בה. למרות, ואולי בגלל הטענה לעליונות הקיום היהודי בארץ על פני התפוצות, ישראל שימשה מוקד זהות. הפעילות הציונית, התרומות והתמיכה הפומבית היוו יסוד בזהות היהודית של יהודי התפוצות. ישראל גם ראתה עצמה כמייצגת לגיטימית יחידה של יהודי העולם, דבר שהתבטא גם בניהול המשא ומתן עם גרמניה על השילומים.

השינוי במאזן הדמוגרפי והשלכותיו

כיצד דווקא הפרכת נבואת הציונות הקטסטרופלית מובילה למגמה של היעלמות התפוצות?

ככל שהתפוצות התבססו, הלכה ופחתה הסבירות לקיומן של נבואות הציונות הקטסטרופלית, ופחתה נכונותן של התפוצות להכיר בעליונות ישראל או בשלילת הגולה. עם זאת, באופן אירוני, ככל שהתבססו היהודים ומצבם הכלכלי והחברתי השתפר, גברו נישואי התערובת ופחתה הילודה בקרבם. וכך, גם ללא קטסטרופה באופק, נראה כי התפוצות ילכו וייעלמו וישראל תישאר הבסיס הדמוגרפי היהודי העיקרי. מצב זה מעמיד מחדש את עליונותה של ישראל כמרכז, אך נראה כי מצב זה נוצר דווקא בגלל ירידת עוצמת הזהות היהודית (בעיקר אצל יהודים חילוניים, הקהל המקורי של הרעיון הלאומי). היחלשות זהות זו קשורה גם באובדן הקשר ושינוי יחסי הגומלין עם ישראל.

יחסי גומלין ושינויים באיזון בין ישראל לתפוצות

כיצד דווקא ההצלחה של יהודי התפוצות ושל ישראל מקשים על יחסי הגומלין?

התבססות יהודי התפוצות ותחושת הביטחון הגוברת, הפחיתו את התלות בישראל כמפלט לשעת צרה ואת המחויבות לקיומה. גם התחזקות ישראל, ובמקביל, הדימוי השלילי שנוצר עם התמשכות הכיבוש והעימות עם הפלסטינים, הפחיתו את הנטייה להזדהות מוסרית ודאגה למדינה מצד חלק מיהודי התפוצות. הצטמצמות הקהילות דחפה את יהודי התפוצות להשקיע משאבים ותרומות בטיפוח זהותם ומוסדותיהם. ולבסוף, ההצלחה התרבותית של יהודי התפוצות הובילה אותם לראות בקיום היהודי בתפוצות אלטרנטיבה שווה לזהות הישראלית. גם ישראל המתחזקת רואה עצמה כפחות תלויה במשאבי היהודים או זקוקה למחויבותם, ולעומת זאת יותר מחויבת לקיומם. השינויים העיקריים באיזון נוגעים ליחס שבין השקעת תרומות יהודי התפוצות בארץ והשקעה בקיום מוסדות הקהילה בתפוצות. השינוי השני נוגע לשאיפת יהודי התפוצות להשפיע על עיצוב החיים בישראל בתמורה לתמיכתם בה.

ביבליוגרפיה

שפר, ג' (1974). **יחסי ישראל והתפוצות כמוקד בחשיבה על עתיד מדינת ישראל**. ניו-יורק: הומניטיס.

שפר, ג' (2006). **מי מנהיג: על יחסי ישראל והתפוצה היהודית**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

יונה, ר' (2004). **העם היהודי בימינו – שייכות ומחויבות: מידע לפעילות במוסדות חינוך בכל רמות הגיל**. ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט.

סרטים

תקומה, פרק 19 – בבל וירושלים.

טוטליטריות ושואה

ישראל גוטמן

משרד החינוך

ספר לימוד לחטיבה העליונה

מרכז זלמן שזר ירושלים

יד ושם

הלאומיות

ראשית הזרן

צפריר גולדברג

משרד החינוך

ספר לימוד לחטיבה העליונה

מרכז זלמן שזר ירושלים

מדריך למורה

תולדות ארצות הברית

חזון, משברים וצמיחה

יונינה פלורסהיים

משרד החינוך

ספר לימוד לחטיבה העליונה

מרכז זלמן שזר ירושלים

